

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК

ДО
ІСТОРІЇ
ВСТУКУ
МЕТОДОЛОГІЇ

Л.О.Зашкільняк

ВСТУП
ДО МЕТОДОЛОГІЇ
ІСТОРІЇ

ЛОНМІО

1996

Коректор: *І.Є.Шевціє*

Макет: *Н.Ю.Турчин*

Комп'ютерний набір: *О.І.Городиська*

ВПРОВАДЖЕННЯ

... Бути людиною, значить бути вільним, стати справжньою людиною — це зміст історії...

К.Ясперс

Історія і історична наука уже протягом тривалого часу зазнають численних нападок з боку різних критиків. Одні (переважно публіцисти і ділетанти) взагалі відкидають можливість існування історії як науки, вважаючи її жанром белетристики. Інші, погоджуючись з науковістю історичних знань, схильні переоцінювати і абсолютизувати їх істинність; і коли раптом відбувається розпад старої системи знань, ці «оптимісти» від історії відвертаються від своєї «магістре віте», переходячи у табір противників наукового характеру історії.

При цьому серед широких кіл громадськості склались плутані уявлення про історію, у яких часто змішують зовсім різні поняття: історію як події, що відбувались в минулому, історію як сучасні уявлення про минуле (знання), історію, як наукову дисципліну (пізнання). Однак при уважному розгляді цих дуже різних уявлень можна побачити, що перше відбиває явища реальності, а друге і третє — свідомості. Крім того, останнє уявлення про історію далеко не тотожне науковому пізнанню. Найпростіше було б рішуче роз'єднати ці уявлення. Але в реальному житті історична свідомість суспільства та його громадян формується під впливом багатьох чинників і впливу (про них буде сказано пізніше), серед яких науково-історичні знання не завжди відіграють провідну роль. Історія як наука значно програє історії як повісті про цікаві ситуації з життя людей в давнині і тому поступається другій у впливах на суспільну свідомість.

Л.О.Зашкільняк

Вступ до методології історії. — Львів: ЛОНМІО, 1996. — 96 с.

Навчальний посібник містить виклад сучасних теоретичних підходів до розуміння історії, шляхів і способів наукового пізнання минулого, формування науково-історичних знань та їх ролі в житті суспільства.

Рекомендовано для викладачів та вчителів історії, студентів історичних факультетів університетів, усіх, хто цікавиться теоретичними проблемами історичної науки.

© Л.О.Зашкільняк, 1996

Однак, більшість загалу згідна, при певних застереженнях, визнати існування наукової історії або історичної науки як такої, покликаної, як інші науки, створювати об'єктивні наукові знання про предмет свого вивчення. Хоча і нині уявлення про історичну науку у вченому світі залишаються відмінними; існує щонайменше сім різних підходів до розуміння історії як пізнавального процесу: перший прирівнює історію до інших природничих і соціальних наук, які застосовують одні і ті ж методи пізнання; другий репрезентує її наукою, але із значною специфікою, яка ставить історію окремо від інших природничих і гуманітарних наук; третій бачить в історії «напівнауку», що на науковому (об'єктивному) рівні описує тільки «голі» факти; четвертий погляд не визнає єдиної історичної науки, запроваджуючи замість неї історичні розділи інших «законних» наук — психології, соціології, геології, економіки тощо; п'ята точка зору трактує історію як звернену у минуле соціологію, тобто «історичну соціологію»; шостий підхід заперечує науковість історії, вважаючи її духовним явищем особливого роду, сферою вияву людського духу, пов'язаного з абсолютною ідеєю; сьома позиція заперечує будь-який зв'язок історії з наукою, відносячи її до художньо-літературної творчості. Можна було би продовжити виділення інших поглядів на історію.

Зрозуміло, що деякі з наведених оцінок і поглядів належать особам, котрі не завжди стикались з науковою історією, приймаючи за останню численні жанри історичної белетристики, мемуаристики, політичної публіцистики. Останні не мають нічого спільного з історією як наукою, яка чітко окреслює свій об'єкт і предмет вивчення. Складання і розвиток у ХХ ст. *філософії науки* (наукознавства, загальної методології наук, аналітичної філософії тощо) дозволило зрозуміти механізм отримання і структуру наукових знань, а також встановити «лінію демаркації» у науці — розмежування наукових і спекулятивних тверджень (К.Поппер, К.Гемпель, Р.Карнап, Д.Бернал та ін.). Аналітичний підхід до науки утворив рефлексії всередині кожної галузі знань, котра претендувала на назву науки. Так з'явилися теоретичні галузі кожної науки, котрі розв'язували подібні проблеми: предмет і методи пізнання, наукове знання і його використання, інструментарій, логіка і мова дослідження тощо. Такі методологічні частини наук отримали різні назви — теоретичної фізики, біології, і т. ін..

У історії роздуми над шляхами пізнання привели до формування окремої науки, що знаходиться на межі між власне історією, філософією, логікою і низкою інших гуманітарних та соціальних

наук (психологією, антропологією, соціологією і т.д.), і отримала назву *«методологія історії»*. Проте іноді вживаються синонімічні назви — «теоретичної історії» або «теорії історії». До укладання методології історії як науки спричинились чимало філософів і істориків, серед яких переважали представники т.зв. «аналітичної школи» (на Заході слід згадати М.Мендельбаума, В.Г.Уолша, В.Г.Дрея, А.К.Данто, П.Гардінера, М.Уайта; на Сході, в тому числі в колишньому СРСР, — Є.Топольського, М.А.Барга, А.Я.Гуревича. І.Д.Ковальченка, Б.Д.Могильницького, А.Л.Порка, Є.Лооне та ін.), до якої з певними застереженнями примикала також радянська методологічна школа. «Аналітичний» напрям не вичерпував і не монополізував теоретичних студій над пізнанням минулого; крім нього склались і отримали певне поширення інші методологічні концепції. Ознайомлення з ними розкриває оригінальні сторони осмислення історії. Проте, саме з «аналітичним» напрямом пов'язані спроби виділити і застосувати критерії науковості і об'єктивності в науковому пізнанні. Після позитивізму, неопозитивізму, що послужили підставою складання аналітичної філософії, прийшов постпозитивізм (Т.Кун, П.Фейєрабенд, Н.Хенсон, С.Тулмін), який вніс корективи у прямолінійне і одномірне розуміння істинності наукових знань. Відбувається подальше зближення між наукою і культурою в цілому, тобто наукові знання все більше інтегруються у суспільну свідомість, створюючи особливу культурну атмосферу, яка в свою чергу чинить вплив на науку та її здобутки. Різноманітні сучасні концепції науки («історичні», «культурологічні» тощо) не спростовують попередніх уявлень про способи отримання наукових знань, а лише розширяють число елементів і компонентів логіки наукового пізнання.

Історична наука і отримувані нею знання належать до сфери гуманітарних досліджень. Тобто досліджень, об'єктом яких є Людина, «світ Людини», відносини, які складаються між людьми і оточуючим їх природним і соціальним середовищем. Оскільки людина є надзвичайно складним і багатоманітним об'єктом вивчення, в якому переплітаються природничі, соціальні і духовні чинники, то і методи, і характер, і зміст пізнання людини у її розвитку на перетині між минулим, сучасним і майбутнім дещо відрізняється від пізнання природного світу. Ця відмінність пов'язана передусім з тим, що Людина виступає не тільки як об'єкт діянь, але як суб'єкт, наділений мисленням, переживаннями, тобто можливостями свідомого вибору цілей і способу діяльності на конкретному етапі свого життя у соціумі. Усе це значно ускладнює процес пізнання діяльності «історичної Людини», але не

скасовує загальних принципів здобуття наукових знань про неї, вимагаючи комплексного інтегрального підходу, який би поєднував методи і здобутки інших наук. Тому історія, як інтегральна наука про «історичну Людину», безперечно має певну специфіку порівняно з іншими природничими, гуманітарними і соціальними науками. Щоб зрозуміти цю специфіку, слід уважно прослідкувати гносеологічну структуру і зміст створення, поширення, а також соціальних функцій наукових історичних знань.

Власне таке завдання ставить перед собою *методологія історії*. І хоча чимало істориків-дослідників неприхильно ставляться до теоретичних розважень, однак тільки методологічний підхід може зняти багато запитань, які суспільство задає історикам, розставити крапки над «і» стосовно соціальних функцій історії у постійно змінюваному світі.

Методологія історії є молодою наукою, котра утворилась у другій половині XIX ст., але свій науковий статус отримала лише у 20-30-х роках XX ст. Теоретична рефлексія над пізнавальними зусиллями в історії встигла нагромадити велику низку проблем і підходів. Їх всебічне висвітлення вимагало би окремої публікації. Оскільки в сучасній українській історіографії практично відсутні будь-які праці узагальнюючого характеру, а потреба формування наукового світогляду фахових істориків стоїть дуже гостро, то підготовку докладного посібника слід відкласти до кращих часів. У даному випадку ставиться завдання дати загальне уявлення про спектр проблем методології історії, ввести читача у коло теоретичних питань історичної науки. Тому дана робота має назву «*Вступ до методології історії*». При потребі читач може поглибити свої знання, ознайомившись з працями, поданими в кінці роботи.

Перед тим, як перейти до висвітлення тем, обов'язково зауважимо, що методологія торкається багатьох світоглядних питань, тобто вимагає прийняття того чи іншого погляду на навколишній світ і його функціонування. Серед таких питань найбільш загальним є *онтологічне*. Сьогодні серед філософів науки поширене переконання про те, що для наукового пізнання онтологічне питання про співвідношення буття і свідомості є другорядним і не потребує тої уваги, яку воно викликало у XVIII і XIX ст. Однак в умовах існування різноманітних методологічних парадигм (систем наукових поглядів) просто неможливо не визначити авторської позиції, якої буде дотримуватись автор у трактовці теоретичних питань історії. З погляду науки необхідними атрибутами будь-якого пізнання повинні бути об'єкт, суб'єкт і методи, взаємодія яких створює знання — кінцевий результат дослідження. Така позиція

вимагає визнання реального існування поза суб'єктом (людиною) — об'єктивного світу, який доступний кожній особі через її органи чуття, і який може бути пізнаний людиною з допомогою мислення — вищої форми активного відображення. Інші розв'язання онтологічного питання — як от крайні ототожнення буття і свідомості (об'єктивно чи суб'єктивно ідеалістичні) — створюють значні труднощі для розуміння сутності наукового пізнання.

I. ПРЕДМЕТ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

... У науковому світі критика не є щось виключне. Вважається природним і закономірним піддавати критиці своїх попередників, усвідомлюючи без зайвих емоцій, що нове покоління вчених може переглянути висновки, які вважаються в даний час беззаперечними...

А. Дж. Тойнбі

Загальні принципи наукового пізнання. Призначення будь-якої науки полягає в тому, щоб поглиблювати пізнання навколишнього світу і, тим самим, допомагати розв'язувати практичні завдання, які постають перед людьми в процесі їх життя і діяльності. Становлення науки, як особливого роду пізнавальної діяльності, відбувалось в умовах глибоких і тривалих суспільних змін в житті людських спільнот (соціумів). Обставини цих змін докладно вивчались багатьма дослідниками. Важливо підкреслити, що кардинальні зміни у суспільній свідомості людства і формування підстав сучасної цивілізації відбулись у т.зв. «вісьовий час» (VIII-VI ст. до н.е.), коли утвердились основні елементи світогляду і культурні цінності, складовою частиною яких був перехід від міфологічно-релігійного до філософсько-наукового світогляду. В античній Греції і на Близькому Сході — колиці європейської культури — відбулось становлення *нового типу раціональності* людської свідомості. Ця нова раціональність відрізнялась від попередньої наявністю методологічної рефлексії, яка була звернена, по-перше, на саму думку, а по-друге, на «іншобуття» думки у слові.

Обидва погляди дали початок *гносеології* та *логіці*. Становлення цього типу мислення було пов'язане з перетворенням самої думки в предмет пізнання, а як наслідок, з формуванням предмета філософського та наукового мислення. Думка, таким чином, набула предметності, а постійні засоби мислення перетворились в особливі сутності — самостійні об'єкти особливої ідеальної природи. Гносеологія досліджувала думку, представлену назовні у формі судження, дефініції. Наслідком стало утвердження уявлення про те, що знання є лише ідеями і образами предметів чуттєвого світу. Але одночасно було покладено початок іншому уявленню про знання, згідно якого ідеї існують поза і незалежно від предметів, а тому знання — це пізнання сутності, природи ідей (Арістотель).

Із впровадженням християнства науковий підхід змістився у сферу пошуку земних проявів абсолютної ідеї, яка є одночасно ідеєю світового порядку і критерієм цінності явищ. Сучасні уявлення про науку почали формуватися у *новий час*, коли було відновлено філософські ідеї античності. Однак на зміну замкненому Космосу прийшло розуміння нескінченно мінливої Природи, що протистоїть суб'єкту пізнання (людині) у вигляді об'єкту пізнання. У центрі гносеології опинились проблеми досвіду і методу пізнання сутності об'єкту. Усі знання, здобуті у досвіді, сприймались, як осягнення істини, котра шляхом простого нагромадження призведе до створення істинної картини світу. Ф.Бекон уявляв науку як своєрідну піраміду, у підстав якої лежать історія і досвід, а на вершині — метафізика, що вміщує сутність всього сушого. Пізнання здійснюється з допомогою індуктивних методів на підставі двох головних засад — емпіризму і раціональності. Дещо інші підходи були властиві Р.Декарту, який джерело знань бачив у людському розумі, а в кінцевому рахунку — у божественній істині. Відповідно і методами наукового пізнання він вважав інтуїтивно-дедуктивні.

У XVIII ст. гносеологічні установки раціоналізму були піддані скептицизму (Лейбніц, Берклі), згідно якого заперечувався абсолютно-достовірний характер здобутих з допомогою емпіризму і раціоналізму знань. Найкрупнішим творцем гносеологічної теорії у XVIII ст. став Е.Кант, ідеї якого чинили і чинять вплив на теоретичні пошуки донині. Німецький філософ визначав наукове знання як підсумок синтезуючої діяльності мислення, котре об'єднує чуттєве споглядання з розумовими поняттями (образами) предметів. Сприйняття підводиться під ідеальні розумові конструкції (поняття). Таке трактування наукових знань панувало в Європі до середини XIX ст. Але поступово, у зв'язку з привер-

ненням уваги філософів до проблеми прогресу, утвердився історичний підхід, який запровадив категорії єдиного закономірного розвитку і всезагального зв'язку усіх явищ, а також — початку і кінцевої мети буття і пізнання. Уже Г.Гегель сформував картину закономірного сходження шаблями категорій від загальних абстракцій до матеріального світу. У нього це передусім логіка, що була тотожна історизму.

Новий тип раціональності в Європі формувався насамперед на підставі посилення уваги до ролі людини (суб'єкту) як свідомого творця об'єктивної реальності і відмови від абсолюту раціонального знання. Прогрес науки набув соціального та історичного характеру, тобто зміни феноменів залежно від стану суспільства. Нові концепції розвитку наукового знання були акумульовані у філософіях марксизму і позитивізму. Марксистки розглядали пізнання як ідеальне відтворення світу людиною в процесі її предметної діяльності у мінливому суспільному середовищі, яке обмежене відповідним етапом соціальної історії. Позитивісти відмовились від пошуку сутності речей і явищ, зосередивши увагу на встановленні зв'язку між ними і обмеживши науку «позитивними» знаннями, — позбавленими метафізичного змісту.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулась справжня революція у науковому пізнанні світу. У процес пізнання було включено «суб'єкта пізнання», тобто дослідника. Це призвело до зміни розуміння предмету наукового вивчення — ним стала не об'єктивна реальність у чистому вигляді, а лише окремих, доступний її зріз і тільки у взаємодії із засобами дослідження. Наслідком стало зміщення уваги до аналізу не реальних, а гіпотетичних процесів чи явищ. У зв'язку з цим прискорився процес формалізації об'єктів вивчення, алгоритмізації дослідження. У 20-30-х рр. XX ст. на підставі неопозитивізму виникла *філософія науки* (Франк, Карнап, Бернал, Поппер, Гемпель та ін.), яка узялась за серйозне вивчення структури наукових знань, методів і логіки, мови і структури науки. Підставою наукового пізнання було визнано «наукове судження», а це давало можливість розв'язувати усі гносеологічні проблеми з допомогою логіки (логічний позитивізм, аналітична філософія тощо).

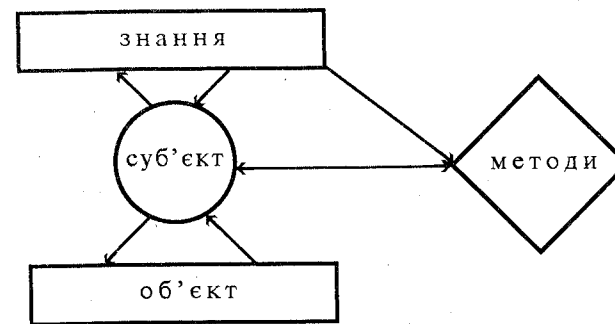
Проте в 50-60-х рр. XX ст. вплив позитивістських течій у філософії науки послабився, оскільки не витримували критики кілька їх головних положень, зокрема, що наука є похідним від пізнавальної діяльності вченого, що еволюція наукових знань здійснюється кумулятивним способом тощо. Спробу подолати суперечності логічного позитивізму здійснив К.Поппер, створивши

систему «критичного раціоналізму». Її головними принципами стали: інтерсуб'єктивність, верифікація, критицизм у перевірці наукових знань, покликані розмежувати науку і псевдонауку. Однак дослідники зауважили у системі Поппера ряд слабких місць.

У 60-х роках з новою концепцією науки виступила «історична школа» (Т.Кун, С.Тулмін, П.Фейєрабенд та ін.). Її прихильники показали, що усі критерії науковості (об'єктивності, істинності) не мають універсального характеру, а залежать від історично змінної парадигми. Провідну роль у науковому пізнанні відіграє суб'єкт (вчений). Загальний розвиток науки представляє собою перехід від однієї системи знань до іншої, а істинність таких систем має релятивний характер. Оцінка парадигм на предмет істинності позбавлена сенсу, оскільки нові теорії краще служать дослідникам, ніж попередні. Нині існують також інші концепції науки (напр. «культурологічна» Л.Лаудана). Кожна з них акцентує увагу на певних сторонах розвитку науки і відбиває його сутнісні моменти, які, однак, не можна абсолютизувати.

Короткий огляд уявлень про еволюцію теорії науки і наукових знань був потрібний, щоб краще усвідомити зміст наступних розважень про характер історичної науки.

Усім ходом розвитку науки доведено, що вирішальне значення у здійсненні наукового пізнання належить *теорії і методології*, тобто знанням, котрі дозволяють упорядкувати нагромадзовані факти і представити їх у вигляді теоретичних (наукових) знань. Зміст і мета пізнання полягають у отриманні наукових (про науковість буде йтися нижче) знань. Загальна схема пізнавального процесу зображена на мал.1.

Мал.1.

У процесі пізнання і здобування емпіричних знань формується *теорія* — підстава узагальнених наукових знань, котрі в свою чергу уможливають поглиблення і розширення пізнання.

Наукове пізнання — це найбільш складний вид інтелектуальної (розумової) діяльності, механізми якого ще вивчені недостатньо. Проте відомо, що однією з найважливіших сфер людської діяльності є пізнавальна. Вона народжена потребами практичного життя людини, хоча на сучасному етапі складає інколи сферу далеку від практики.

Уся різноманітність пізнавальної діяльності охоплює три її види: 1) практично-емпіричну, 2) художньо-естетичну, 3) науково-теоретичну. Вони відбивають історичні етапи становлення пізнавальної діяльності як людства, так і окремої людини. Наука вважається вищим рівнем пізнання і формою знання (якщо не брати до уваги ірраціональні способи). Вона відрізняється тим, що розкриває і пояснює внутрішню сутність об'єктів навколишнього світу. Якби сутність була такою конкретною і чутливо сприйнятливою як явище, то будь-яка наука була б зайвою.

Завданням науки є адекватне відображення дійсності шляхом проникнення через форму до змісту (сутності) об'єкту пізнання. Сутність речі або явища не є метафізичною категорією. Вона виявляється у рисах і властивостях речей і явищ, які в свою чергу проявляються тільки у взаємодії з іншими речами і явищами. Інша сутність, якщо така існує за межами раціонального пояснення, залишається за рамками науки.

Наукове знання, на відміну від конкретного побутового знання, є теоретичним і логічним за змістом, способами отримання і нормами виразу. Вищою формою наукового знання є *теорія*. Вона являє собою не тільки узагальнення наукових знань, але й методів їх здобування. Вчення про методи наукового пізнання, їх можливості, способи і логіку застосування, отримання і інтерпретацію наукових знань одержало назву *методології*. *Методологія* — це теорія і логіка наукового пізнання в науці. Науковою дисципліною, що вивчає головні принципи, норми і категорії пізнавальної діяльності, є *гносеологія*. Як і теорія створення наукового знання — *епістемологія* — гносеологія є одним з розділів філософії. Гносеологія складається з теорії методів і логіки науки. *Науковий метод* — це сукупність способів, принципів, вимог, норм, правил і процедур, які забезпечують взаємодію суб'єкта з об'єктом в процесі пізнання. Він включає теорію методу, підхід, принципи.

Теоретичні аспекти пізнання в історії. Історична наука в процесі пізнання минулого розв'язує такі ж завдання як і інші

науки. Вона також широко використовує різноманітні методи, в тому числі й інших наук, для отримання об'єктивних наукових знань про минуле. Щоб ці знання відповідали критеріям науковості, потрібен теоретичний аналіз як взаємодії суб'єкта і об'єкта в історичному пізнанні, так і характеру, принципів і змісту формування історичних знань.

Методологія історії — це особлива історична дисципліна, що вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, створення і поширення наукових історичних знань. Вона використовує основні поняття історичної науки, які складають її теоретичний апарат. Їх призначення полягає в тому, щоб організувати і систематизувати матеріал історичної науки, утворювати вихідні дані, котрі дозволяють тлумачити, пояснювати і розуміти історичні явища.

Методологія історії — погранична галузь, через яку історія поєднується і взаємодіє з іншими науками. Вона використовує здобутки філософії, зокрема її частин — гносеології, епістемології, аксіології (вчення про цінності), логіки та ін. Проте протягом тривалого часу (навіть іноді й сьогодні) методологію історії не визнавали окремою науковою дисципліною. При цьому посилялись на існування різних, в тому числі протилежних, методологічних підходів до історії, які ніби заперечують можливість загальноприйнятої теорії історії. Однак поява у ХХ ст. аналітичної філософії, яка створила підвалини загальної методології науки, довела підпорядкованість історичного пізнання загальним принципам створення наукових знань.

Структура методології історії трактується дослідниками по-різному. Виходячи із загальних принципів наукового пізнання, можна виокремити три складові частини методології історії:

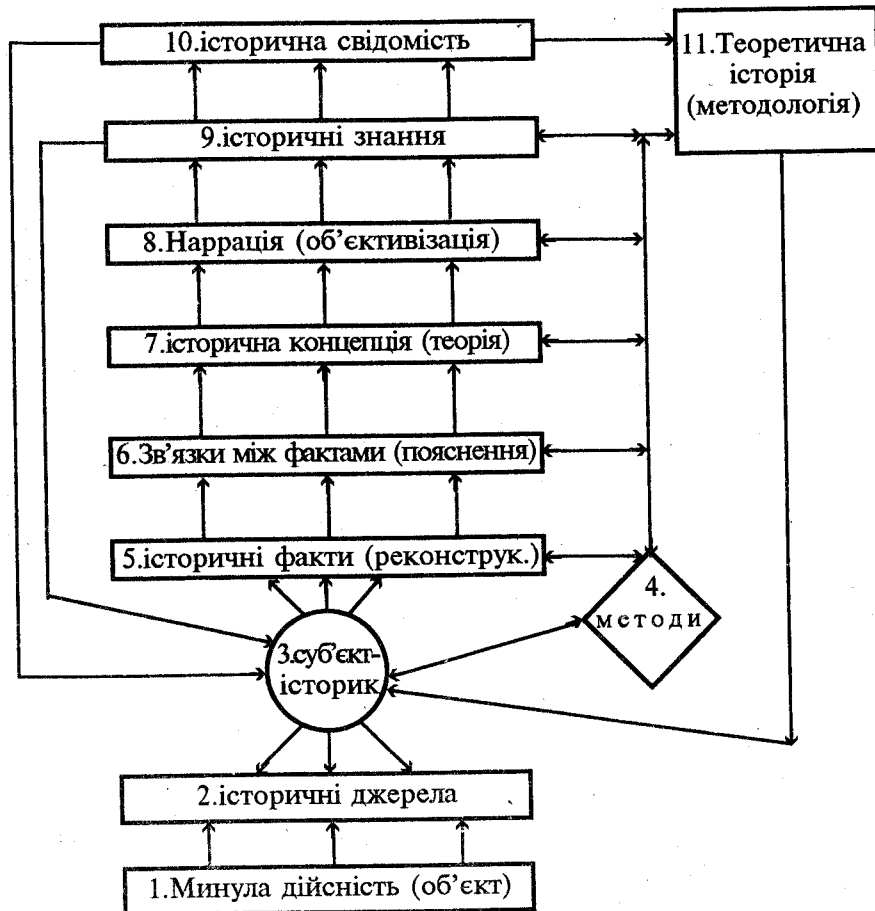
1) «*Об'єктивна методологія*» або уявлення про об'єкт і предмет пізнання в історії.

2) «*Суб'єктивна методологія*» або уявлення про суб'єкта пізнання (дослідника), його пізнавальні операції на шляху до створення наукових знань (історична гносеологія і логіка), теорію методів.

3) «*Об'єктивно-суб'єктивна методологія*» або уявлення про зміст, структуру та істинність історичних знань, їх місце в історичній свідомості і соціальні функції у соціумі.

Якщо прийняти вказані вище міркування, то загальна схема пізнання в історії могла б набути вигляд як на мал.2. Подана на малюнку схема штучно роз'єднує етапи історичного пізнання, але це дозволяє наочніше уявити його складність і, водночас, особливості

(зокрема опосередкованість взаємодії суб'єкта і об'єкта, наявність реконструктивного етапу вивчення). Елемент схеми за №1 входить до частини «об'єктивної методології», за №№2,3,4,5,6,7,8 — до «суб'єктивної», за №№9,10 — до «об'єктивно-суб'єктивної». За такою послідовністю доцільно розглянути проблеми методології історії. Але спочатку прослідкуємо формування теоретичних підстав методології історії.

II. ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

... Простори сповнені мудрості, а часи словнені уявного хаосу, але, проте, людина створена, напевно, щоб шукати порядок, щоб внести ясність у свій малий проміжок часу, щоб прийдешнє будувати на минулому, — інакше навіщо людині пам'ять, нащо спогади?

Й.Г.Гердер

Навіть короткий огляд розвитку теоретичних уявлень про історію являє собою значну трудність, оскільки такі уявлення намагались формувати представники багатьох наук, а також публіцисти, теологи, політики. Можна спробувати прослідкувати певні зразки — парадигми — історичних досліджень, які панували в різні епохи. У центрі таких парадигм була і є мета, заради якої взагалі слід вивчати минуле. Але мета залежала від того, що вважали об'єктом і предметом дослідження. Уже найперші спостереження свідчать, що парадигми змінювались, на зміну старим приходили нові, але продовжували існувати, видозмінюючись під впливом нових здобутків. Нова парадигма стає панівною, але потім і вона старіє, змінюється новою.

Донаукову історіографію можна слідом за Є.Топольським охарактеризувати як «прагматичну».

Прагматична історія. Минуле по-різному усвідомлювалось людьми у різні історичні часи. У найдавніші часи воно сприймалось як постійно повторюване теперішнє. Недавнє минуле під впливом релігійних уявлень швидко перетворювалось в легенду, міф. Поява писемності дала можливість фіксувати реальні факти

і, тим самим, відокремити минуле від теперішнього. Храмові записи жреців Шумеру, Аккаду, Єгипту фіксували реальні факти минулого. Виникнення держав викликало потребу знань про минуле для обґрунтування політичних (династичних) претензій правителів. З'явилися історичні факти у вигляді записів про діяння правителів, подвиги героїв тощо.

Термін «історія» (розповідь, оповідання) народився в Давній Греції і функціонував як жанр літератури (муза історії — Кліо). Перші грецькі історики — «логографи» — описували історію і сучасність античних міст-держав (Кадм Мілетський, Гекатей, Харон, Ксанф тощо). Славний Геродот (490–428 до н.е.) сформував уявлення про історію як опис минулого життя в широкому розумінні, в яке включалась уся діяльність людей — матеріальна і духовна культура, спосіб життя і правління, природні умови. Автор 9-томної «Історії» поклав початок усуненню синкретизму з свідомості людей, тобто поєднання природного і людського світів, що дало змогу представити минуле як *культуру* — результат діяльності всього людства, яке замешкує спільну «ойкумену». У Геродота бачимо початки спроб встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, а також критичного підходу до історичних повідомлень, які були розвинуті значно пізніше. Грецький мислитель запровадив першу історичну категорію (стійкий принцип) — *міри* (мойри), закону якої підлягають і люди, і природа.

Після Геродота античні історики працювали переважно на розроблених ним засадах. Грек *Фулідід* (464–400 до н.е.) створив першу власне прагматичну концепцію історії, потреба якої зумовлювалась боротьбою за владу і почесні, оскільки історія є відображенням цієї боротьби людей. *Арістотель* (384–322 до н.е.) поширив історичний підхід на інші сфери знання — політику, філософію, математику тощо. Нарешті *Полібій* (200–120 до н.е.) дав визначення прагматичної історії: вона повинна допомогти зрозуміти причини людської діяльності, народження, розквіту і занепаду держав. Такі причини він бачив передусім у особистих якостях тих чи інших історичних діячів. Проте, в цілому античні історики виділили три головних чинники, які впливали на діяльність особи: природно-кліматичне середовище, психологічні мотиви особистості, вплив божества. Залишаючись під впливом фаталістично-релігійних уявлень, античні історики зображали людей активними учасниками творення історії. Але вони погано усвідомлювали такі поняття як «розвиток», «зміна», «простір», «час» та ін. Переважало уявлення про циклічність розвитку, тобто

постійне повернення до попереднього стану. Майже не приділялась увага джерелам і їх значенню.

Римська історіографія продовжувала традиції грецької, розвинувши передусім виховну функцію історії, яка повинна була давати приклади поведінки для всіх, хто прагнув брати участь у державному житті. У визначних римських істориків *Тита Лівія* (59 до н.е. — 17 н.е.), Публія Корнелія Таціта (58 — 117) та інших велику роль відігравали морально-етичні аспекти опису минулого.

Середньовічна історіографія в Європі пов'язана з утвердженням християнства. Його поширення співпало з грандіозними суспільними катаклізмами — крахом Римської імперії, набігами варварських племен, уявленнями «про кінець світу». Сучасники мусили задумуватись над причинами такого перебігу подій. Християнське пояснення глибоких і далекосяжних змін у Європі подав *Аврелій Августин* (Св.Августин) (354–410) у творі «Про Град Божий». Він стверджував, що існує два світи — справедливий «Божий» і грішний «Земний», а усе Людство невпинно рухається від світу Земного до Божого, спокутуючи першородні гріхи. Цей шлях, визначений Богом, його Провидінням, і передбачає проходження ряду послідовних стадій, які дозволяють прийти до «Граду Божого», де запанує щасливе життя. Християнська теологія принесла в історіографію дві важливі методологічні ідеї: 1) ідею незворотності часу, 2) ідею розвитку. Вона визначила сенс історії — досягнення Царства Божого або віку щастя і благоденства. Головний догмат християнства — *провіденціалізм* (зумовленість діянь людей Божественним Провидінням) — став абсолютною методологічною вказівкою для істориків, які повинні були узгоджувати свої історичні описи з Святим Письмом, що давало відповіді на усі поставлені питання. На зміну античному індивідуалізму прийшов християнський *універсалізм*: усі люди Землі, незалежно від рас і вірувань, підпорядковані єдиному Божественному Провидінню. Водночас був значно послаблений гуманістичний зміст пошуків причинності явищ: людині відводилась незначна роль у фаталістично-фіналістських уявленнях про сенс історії.

Християнські ідеї визначили прагматичний характер середньовічної історіографії. Історики описували минуле з позицій провіденціалізму, вносячи значну частку моралізаторства. Найвищим і безапеляційним авторитетом трактування усіх історичних подій була Біблія. Усі історичні твори — хроніки, аннали, літописи — починались з біблійних сюжетів про походження світу.

Проте, християнські теологи зробили для історії великі послуги, зокрема у розумінні *історичного часу*. Потреби впорядкування історії церкви змусили італійця *Беду Венерабіліса* (673-735) звернути увагу на різницю між астрономічним часом і юліанським календарем. Він розробив засади реформування часу, які були здійснені тільки у XVI ст. Чернець *Діонізіє Малій* (VI ст.) встановив числення від народження Ісуса Христа, поділивши час на нову і стару ери. Інші теологи розробили хронологію середньовічної історіографії, що стала підставою хронік і анналів. Розширилися уявлення про проблему *простору*, чому сприяли відкриття європейських і арабських мандрівників.

Винятково важливу роль у європейській і світовій історіографії відіграв мислитель мусульманського світу *Ібн Халдун* (1332-1406), твори якого проникали в Європу. Автор історії арабів, персів, берберів зауважив необхідність врахування змін у суспільних відносинах в минулому, а саму історію розумів як культуру. Запровадив критику джерел, значно випередивши ідеї європейського Просвітництва.

Критична історія. Наприкінці середньовіччя зауважується переміщення зацікавлення з опису на роботу самого історика. Серед питань, які виникли у зв'язку з цим, на перший план вийшли проблеми історичної правди, що ставили вимогу критичного підходу до джерел, а також розваження про загальний сенс і закономірності людських діянь, тобто філософії. До зміни пізнавальних орієнтирів спричинилися ідеї Ренесансу і Реформації. У XIV—XVI ст. відбувалось поступове повернення до раціоналізму у поясненні діяльності людей, взаємодії людини і природи. Відбулось розрізнення істини віри і істини знання. Віра — ірраціональна і пізнається шляхом одкровення; знання спирається на досвід і логіку. Сферою знання є природа, яка включає в себе також людину. Розпочалось складання нової натурфілософії, яка спиралась на античні підвалини. Наукові відкриття (геліоцентричної системи, нових континентів і народів тощо) змінили уявлення про час і простір. З'явилися поняття поточного моменту і ретроспективи. Історіографія почала відокремлюватись від теології і повертатись обличчям до природи. Гуманісти *Лоренцо Валла* (1407 — 1457), *Флавіо Бьондо* (1392 — 1463), *Ніколо Макіавеллі* (1469 — 1527) звернули увагу на політичні відносини, соціальні конфлікти, державу, економіку, право, релігію, запровадивши критичний підхід до знань про минуле і ідею етапності розвитку всіх народів.

Французький мислитель *Жан Боден* (1530 — 1596) видав 1566 р. одну з перших методологічних праць («Методи легкого вивчення

історії»). У ній він, по-перше, намітив ідею незворотного прогресивного руху людства від дикунства до цивілізації і, по-друге, поставив вимогу критичного ставлення до історичних джерел, а також обов'язкову потребу філософських знань, передусім, з географії, антропології, хронології і т.д.

Наукова революція XVI — XVII ст. запровадила до широкого вжитку поняття власне науки: набування знань шляхом досвіду, який дозволяє через дослід, логічне узагальнення емпіричних даних встановлювати закони природного світу. *Френсіс Бекон* (1561 — 1626) обґрунтував індуктивний метод пізнання. На зміну провіденціалістському світогляду прийшов механістичний, який пояснював всі явища через найбільш розвинуту на той час науку — механіку (І.Ньютон, Р.Декарт).

Томас Гоббс (1588 — 1679) і *Френсіс Спіноза* (1632 — 1677) спробували включити суспільство у механістичну картину світу. Згідно їх уявлень суспільство розвивається за законами механіки (дії і протидії, тяжіння і відштовхування і т.д.). Людина представлялась елементом природного світу, носієм «істинного розуму». *Мішель Монтень* (1533 — 1592) закликав «повернути» людину до природи і трактувати її нероздільно від природного світу, де панують закони природи, які можна пізнати.

У XVII ст. історики вперше відокремились від представників інших професій. Вони намагались трактувати історію як науку, а не теологію, бачили своє завдання у правдивому відтворенні минулого. Пасивна роль людини більше не задовольняла їх; у дискусіях з теологами вони відточували майстерність у критиці джерел. Хоча в цілому історіографія XVI — XVII ст. залишалась під впливом традиційних провіденціалістських уявлень. Реформаторські тенденції розвивались поступово.

Найвищого розвитку натурфілософія досягла в історіографії Просвітництва. Протягом XVIII ст. вийшло чимало праць, в яких історія поєднувалась з теоретичними (філософськими) уявленнями про природні закони розвитку людського суспільства. Це були твори, що ґрунтувалися на вдосконаленій критиці історичних джерел, які подавали документальні описи історії окремих народів і держав (Н.Ленгльє де Фресню, М.Боке, Б.Фонтенель, Ж.А.Кондорсе, Т.Раймер, Л.А.Мураторі та ін.). Поєднання критики джерел з теоретичними уявленнями про закони розвитку людського суспільства (людського роду) народили т.зв. «філософську історію» або «філософію історії». Її характерною рисою було не просто відновлення реального перебігу подій, а намагання з'ясувати причинно-наслідковий зв'язок явищ і, у підсумку, розширення

предмету дослідження на соціальні (масові) процеси. Вперше історію почали трактувати як науку про суспільство і суспільні відносини людей. Власне тоді з'являється поняття «науки історії».

Одним з перших розвинув ідеї «філософської історії» італійський філософ *Джамбатисто Віко* (1668 — 1744). У праці «Основи нової науки про загальну природу націй» він показав, що подібні риси прослідковуються у різних народів, і всі вони проходять подібні стадії розвитку. Саме ідея розвитку, як зміни послідовних стадій, була ним переконливо обгрунтована. Французький історик *Ж.А. Кондорсе* (1743 — 1794) у праці «Ескіз історичної картини процесу людського розуму» виклав засади ідеї прогресу, тобто постійного вдосконалення людства, яке в процесі розвитку і проходження його стадій все більш докладно пізнає природні закони і вчиться їх використовувати. Він вірив в те, що людство прийде до «золотого віку», коли торжествуватиме розум. Таким чином, прогрес ототожнювався з набуттям знань, освіченістю суспільства.

Значний вплив на формування теоретичної думки здійснили численні представники Просвітництва. Французький філософ *Вольтер* (М.Ф.Аруе) (1694 — 1778) першим вжив термін «філософія історії» для науки, яка займається пошуком змісту і сенсу світової історії на шляху до цивілізації. Інший французький просвітител *Ш.Л. Монтеск'є* (1689 — 1755) пов'язував суспільні відносини з тими чи іншими формами державного устрою. Англійський історик *Едуард Гіббон* (1737 — 1794) підготував фундаментальну працю про занепад римської імперії, в якій охопив поглядом усі головні сфери соціального життя людей, котрі об'єднав поняттям культури. Подібні погляди торували шлях інтегральному, цілісному уявленню про історію людства. У ньому виділялись такі найважливіші галузі, як географічно-кліматичні умови, культурно-духовний розвиток, господарське життя, політика і право.

Більшість істориків і філософів Просвітництва спиралися на ідеї універсалізму — підпорядкування всього людства дії незмінних природних законів, а саме на біологічну незмінність людини, яка діє у змінюваному природному і соціальному середовищах. Ці середовища прогресивно еволюціонують внаслідок діяльності і взаємодії людей, зростання обсягу їх знань про природні закони. Тільки німецький просвітител *Йоган Гердер* (1744 — 1803) не поділяв цієї точки зору, вважаючи, що в процесі прогресивної еволюції змінюється також сама Людина. Стверджуючи природний характер суспільних законів, він великої ваги надав культурним чинникам (мова, мистецтво, наука тощо), котрі

створюють особливі обставини розвитку кожного народу. Проте, незважаючи на індивідуальні риси народів, усі вони прагнуть до гармонії і досконалості, які є загальною метою і змістом усього роду людського.

Інтелектуально-генетична історія. Епоха Просвітництва стимулювала народження історії цивілізації, яка ставила нове завдання: охопити у сукупності протягом усієї історії долі великих спільнот, що відрізнялись між собою особливостями культури. Універсальний підхід до історії утворив філософію історії (історіософію), котра створювала враження, що з допомогою інтелектуальних гіпотез можна пояснити еволюцію людства, вловити сенс історії і, у підсумку, визначити своє місце в історичному процесі. Історія у ХІХ ст. перетворюється у галузь професійної діяльності. Виникають перші історичні кафедри, видання, товариства. ХІХ століття, коли історія опановує інтелектуальну сферу європейської науки, інколи називають «віком історії».

Нагромаджений у попередній час досвід пізнання минулого дав поштовх розгалуженню історично-теоретичної рефлексії на дві гілки: 1) усвідомлення потреби нагромадження фактичних даних про різні сторони життя минулих поколінь; 2) теоретичні роздуми над сенсом і змістом історичного процесу. Якоюсь мірою вони намагались співіснувати, однак дисонанс між ними постійно зростав. Внаслідок все більш різючих відмінностей між нагромаджуваними історичними фактами і способами їх філософського узагальнення професійна історіографія все більше дистансувалась від філософсько-історичних доктрин. Незалежно від цього те чи інше уявлення про суспільство і суспільний розвиток чинили величезний вплив на студії фахових істориків.

Обидві гілки теоретичних рефлексій над історією знайшли відображення у історіографії *романтизму*, яка увібрала в себе значну різноманітність підходів до минулого. Приводом до перегляду натурфілософського світобачення Просвітництва послужили досвід і наслідки Великої Французької революції кінця ХVІІІ ст., а також невдоволення від недооцінки ролі особи в історії. Виявилось, що гуманістичне «царство Розуму і Свободи», яке обіцяли просвітителі в результаті суспільних змін, не настало, а навпаки, наслідки революції не надавались для пояснення раціоналістичними причинами. Розчарування у підсумках революції і можливостях раціональних знань підірвали також оптимістичну теорію історичного прогресу просвітителів. У цілому романтична історіографія, що запанувала у першій половині ХІХ ст., була явищем неоднорідним, оскільки розвинулась на теоретичних

підставах, котрі зазнавали впливу здобутків різних природничих і соціальних наук.

Загальними рисами романтичної історіографії була відмова від крайнощів універсалізму і перенесення уваги з усього людства на окремі народи і нації, які були носіями своєрідних, особливих і неповторних культурних цінностей, що, в свою чергу, були проявом ірраціонального «національного духу». Долаючи абстрактний раціоналізм просвітителів стосовно історії, романтики надали провідну роль відбиттю своєрідних рис кожної епохи і народу, відкинули «природні закони», які не підходять для пояснення діянь людей, наділених свідомістю і духовністю. Їхні концепції схилялись на бік ідеалістичного пояснення соціальних явищ.

Поряд з цим, враховуючи здобутки Просвітництва, видатні представники романтизму в історії зробили крок вперед у розробці засад наукової критики джерел, звернули увагу на суб'єктивні сторони людської діяльності (психологію, духовне життя, творчість тощо), високий рівень ролі народу-нації, котра складається з представників різних соціальних верств і станів, між якими часом виникають гострі соціальні суперечності. Найбільшим досягненням романтизму було утвердження *принципу історизму*, який вимагав від дослідників генетичного аналізу історичних явищ — тобто спостереження їх зародження, еволюції і занепаду. Багато праць істориків-романтиків відрізнялись переважно увагою до політичної і етносоціальної історії, користувались значною популярністю і чинили могутній вплив на суспільну свідомість. Отримали визнання праці істориків-романтиків, зокрема французьких Ф.Р.Шатобріана, Ж.Де Местра, О.Тьєррі, Ф.Мінье, Ф.Гізо, Ж.Мішле, А.Сен-Сімона, німецьких — К.Ф.Савіні, Ф.Шлегеля, Ф.К.Шлоссера, Л.Ранке, англійських — Е.Берка, Т.Б.Маколей, Т.Карлайля, польських — Й.Лелевеля, чеських — Ф.Палацького і П.Й.Шафарика, українських — М.І.Костомарова, російських — М.М.Карамзіна та ін.

Теоретичні рефлексії романтиків склались на підставі протиставлення і протистояння матеріалістичним поглядам просвітителів. Французький історик граф *Жозеф де Местр* (1753 — 1821) одним з перших розпочав повернення до релігійно-провіденціалістських поглядів. Філософію Просвітництва і революцію він вважав «Божою карою» за відступ від віри, проповідував необхідність влади церкви і монархів. Подібні погляди розвивав у Франції *Франсуа Рене де Шатобріан* (1768 — 1848), підкреслюючи, що історія не виявляє прогресивного руху, а є постійним поверненням до попередніх станів (колооберт), в яких найповніше проявляються

особливості національного побуту, моралі, звичаїв. Більш поміркованими і ліберальними були погляди *Огюстена Тьєррі* (1795 — 1856) і групи французьких істориків т.зв. періоду Реставрації (Ф.Гізо, Ф.Мінье, А.Тьєр та ін.), які склали програму відтворення минулого у всій його різноманітності і своєрідності з допомогою проникнення у «дух часу» через уяву, інтуїцію та співпереживання. Вони не відкидали соціальної диференціації суспільства, визнавали дію певних закономірностей. *Жюль Мішле* (1798 — 1874) робив наголос на необхідності дослідження простого народу, який є дійсним творцем історії. Англійський історик *Томас Маколей* (1800 — 1859) надав великого значення наповненню історичного опису багатьма художньо-образними деталями, які однак несли значний відбиток суб'єктивізму. Суперечливими були погляди на історію відомого англійського історика *Томаса Карлайля* (1795 — 1881), який ставив історію в залежність від волі і діяльності окремих видатних осіб.

На розвиток німецької та світової історичної думки значний вплив мала німецька класична філософія (Й.Г.Фіхте, Ф.В.Шеллінг, Г.В.Гегель). Свій завершений вигляд вона отримала у *Георга Вільгельма Гегеля* (1770 — 1831). У праці «Філософія всесвітньої історії» (1822 — 1831) він запропонував діалектичний метод пояснення суспільного прогресу. Всесвітню історію Гегель розумів як саморозвиток первісного світового Духу до усвідомлення ідеї Свободи. Світовий Дух складається з трьох елементів: загального — сам Дух, одиничного — окремої людини, і особливого — окремого народу. Дух окремого народу і є головним суб'єктом всесвітньої історії, який є так само минучим, як і все інше в природі. Рушійною силою історії він вважав розвиток світового Духу, що реалізується у діяльності людей, тобто у підсумку усі суспільні прояви народжені суспільною свідомістю. Цей підхід називався об'єктивно-ідеалістичним.

Німецькі історики-романтики спирались на класичну філософію, застосовуючи її здобутки для своєрідного трактування минулого. Слід згадати впливову «історичну школу права» (Ф.К.Савіні, К.Ф.Ейхгорн та ін.), котра виводила закони і устрій з національних традицій і звичаїв того чи іншого народу («народного духу»). Близьким до неї був німецький історик *Леопольд Ранке* (1795 — 1886), який створив власну школу у історіографії, запровадивши історично-критичний метод обробки джерел. Він був автором знаменитої фрази про те, що історію треба писати «так, як це відбувалось насправді». Проте на ділі історик обмежувався тільки політичними і дипломатичними подіями, зводячи історію до ідеологічних явищ. Л.Ранке першим запровадив

нову форму занять із студентами — семінари, на яких критично вивчались джерела.

Соціологічна історія. У середині XIX ст. виникли два нових напрями теоретичного осмислення минулого, які дуже вплинули на розвиток історичних досліджень. Під впливом яскравих успіхів природничих наук утворилась філософія *позитивізму*, яка узагальнювала їх пізнавальні методи. У підстав позитивізму лежало переконання про те, що наука може мати справу виключно з «позитивними фактами», які піддаються емпіричній перевірці. При цьому відкидалися будь-які спекулятивні теоретичні побудови, що не ґрунтувались на реальному досвіді. У рамках позитивізму з'явилась нова галузь суспільного пізнання — *соціологія*. Її родоначальником був французький філософ *Огюст Конт* (1798 — 1857). У праці «Курс позитивної філософії» (1830 — 42) він застосував для вивчення суспільства «природничі закони», покликані впорядкувати соціальні явища. У зв'язку з цим позитивісти зробили наголос на нагромадженні і впорядкуванні історичних фактів, які повинні «очищатись» від суб'єктивних нашарувань. Дослідження суспільства було поширене на всі сфери економічного, соціального і культурного життя. Позитивізм певною мірою принижував історію, але допомагав утвердженню уявлень про закономірний характер соціальних явищ. Історичний процес позитивісти розглядали як поступову еволюцію людського суспільства до все більш досконалих форм, заснованих на наукових (соціологічних) уявленнях про стосунки у суспільстві.

Універсальний принцип еволюції, який позитивісти запозичили з природничих наук (Ч.Лайелле, Ч.Дарвін), знайшов яскраве відображення у працях англійського філософа і соціолога *Герберта Спенсера* (1820 — 1903). У роботі «Підстави соціології» (1877) він переніс еволюційне вчення Ч.Дарвіна на суспільство («соціальний дарвінізм»), твердячи, що людина як біологічна істота підпорядкована тим же законам, які діють у біологічному світі. У зв'язку з цим він вважав, що у суспільстві діють або «закони рівноваги і співіснування», або «закони послідовності».

Ідеї позитивізму мали величезний вплив на історіографію, змусивши дослідників звернутись до вивчення конкретних соціальних механізмів, відкинути ірраціональні моменти людської діяльності. В Англії отримала популярність праця *Генрі Томаса Бокля* (1821 — 1862) «Історія цивілізації в Англії». Вчений намагався змалювати історію країни як складову частину єдиного процесу розвитку людства до цивілізації, що відбувається за загальними законами прогресу, серед яких називав закони природи (географічні

умови), матеріального і виробництва, наукового пізнання тощо. Французький позитивіст *Інполім Тен* (1828 — 1893) пропагував ідеї ще більшої об'єктивізації (об'єктивізації) історії, порівнюючи суспільство з анатомічною будовою людини. Запропонував «психологічний метод», який передбачав визначення свідомості, виходячи із взаємодії антропологічних і природно-кліматичних особливостей людей і народів. Наприкінці XIX ст. методологічні принципи французької позитивістської історіографії були узагальнені у праці Ш.В.Ланглуа і Ш.Синьобоса «Вступ до історичної науки» (1898). Вміщені в ній методичні рекомендації щодо застосування наукового методу роботи з джерелами міцно увійшли у історичну науку. Серед українських вчених послідовниками позитивізму були В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов та ін.

Другим новим напрямом теоретичної історії став *історичний матеріалізм Карла Маркса* (1818 — 1883) і *Фрідріха Енгельса* (1820 — 1895). Історіософська доктрина К.Маркса мала на меті подолати крайнощі різних течій історично-соціальної думки, які сформувались у середині XIX ст. і мали величезний, хоча й суперечливий вплив на усі соціальні та гуманітарні науки. Головні засади історичного матеріалізму — марксової соціології — були викладені в спільній з Ф.Енгельсом книзі «Німецька ідеологія» (1846), а потім розвинуті у інших працях (хоча єдиної концепції історичного матеріалізму К.Маркс і Ф.Енгельс так і не створили, а їх погляди пізнішими марксистами трактувались вкрай довільно). Історичний матеріалізм дав раціональне пояснення механізму історичного розвитку, вказавши, що джерело його знаходиться у самій людині, яка в процесі діяльності пізнає і змінює оточуючий світ і сама змінюється разом з ним. Розвиток суспільства відбувається через подолання різних суперечностей, спочатку між людиною і природою, а потім — між продуктивними силами і виробничими відносинами, ще далі — між способом виробництва і надбудовою. У ході подолання цих суперечностей відбувається поступовий перехід людини з царини несвободи до царини свободи (звільнення людини від соціальної залежності). У центрі історіософії К.Маркс поставив людину, як свідомого суб'єкта, що переслідує свої інтереси, а в процесі діяльності змінює суспільство і себе. Вчений запропонував важливий пізнавальний принцип діалектики суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання: людина є продуктом відповідних суспільних і природних умов, пізнаючи які (суб'єктивізація об'єкта), вона відповідно до набутих знань будує свою діяльність у суспільстві (об'єктивізація суб'єкта). Змінюючи світ — людина змінюється сама.

Марксова соціологія запропонувала модель суспільного розвитку, яка характеризується структурно-генетичним підходом, при якому соціум розглядається як певна взаємопов'язана структура, усі елементи котрої взаємодіють і поступово видозмінюються. Для кращого пізнання К.Маркс висунув схему суспільно-економічних формацій — свого роду суспільних структур, які характеризуються взаємодією складових елементів (матеріальне виробництво, держава, право, ідеологія тощо). Таких формацій він виділив тільки дві — доекономічну (первісне суспільство) і економічну (власне капіталістичну). Усю історію він бачив як крупномасштабну революцію (зміну) антропогенезу — перехід Людини з царини необхідності до царини духу, який стане можливим після подолання «економічної необхідності». Разом з тим, як учень Гегеля Маркс залишався панлогістом і у підсумку допускав можливість злиття матеріального та ідеального (реалізації ідеалу).

Проти історичного матеріалізму виступили багато різних шкіл і напрямків, закидаючи йому фаталізм, соціальний і економічний детермінізм, історизм і т.п. Але більшість опонентів критикували переважно свої уявлення про історіософію Маркса або вульгаризовані варіанти марксистського вчення (політологію). У той же час пізнавальні здобутки історичного матеріалізму широко запозичались багатьма науковими школами.

Позитивізм і історичний матеріалізм не вичерпували підходів в історіографії другої половини XIX ст. Особливо в Німеччині зберігала переважні впливи школа Л.Ранке, яка розробляла проблеми джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін. Завдяки такому нахилу тут з'явилися перші спроби узагальнення теоретичних розважень в історичній науці. Німецький історик *Йоган Густав Дройзен* (1808 — 1884) — автор ґрунтовних праць з історії античного світу — одним з перших почав викладати у Берлінському університеті курс «Енциклопедії і методології історії» (1857 — 1883). Він сформулював коло методологічних питань, котрі надовго увійшли до теоретичних рефлексій над історією. У Німеччині велись плідні розробки в галузі економічної історії (Г.Шмоллер, Л.Брентано, К.Бюхер), яку намагались розглядати у рівноправному зв'язку з іншими сферами суспільного життя. Оригінальний підхід запропонував лейпцигський історик *Карл Лампрехт* (1856 — 1915), який виділяв у минулому культурно-історичні епохи, переходи між якими зумовлювались змінами соціальної психології народних мас. Його концепція поєднувала різні елементи позитивізму, німецької школи економічної історії, історичного матеріалізму (хоча проти останнього він рішуче виступав).

Методологія історії у XX столітті. Нагромаджені у XIX ст. теоретичні уявлення про пізнавальні зусилля істориків відрізнялись значною різноманітністю. Проте більшість цих уявлень обертались навколо метафізичного підходу, згідно з яким дослідник ніби відбиває (копіює минулу реальність). Тому ще у XIX ст. ряд філософів (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше) піддавали сумніву здатність істориків отримати достовірні і об'єктивні знання про минуле, а тим самим і можливість існування науки історії.

На початку XX ст. розгорнулись бурхливі методологічні дискусії в Німеччині навколо праць К.Лампрехта. У них брали участь вчені різних країн. Під час дискусій було піддано гострій критиці засади позитивістської соціології. Найрізкіше виступили німецькі філософи і соціологи суб'єктивно-ідеалістичного напрямку, який отримав назву *неокантіанства*. Його представники (В.Дільтей, В.Віндельбанд, Г.Ріккерт та ін.) вірно помітили, що історик вивчає не минулу реальність, а лише знання про неї, відображене у джерелах. Таким чином, об'єктом вивчення є знання інших людей і історія займається пізнанням ідеальних знань. На перший план вийшли проблеми епістемології і логіки, а замість законів соціального розвитку почали досліджувати закони історичного знання. У методології історії інтерес змістився з об'єкту на суб'єкт пізнання (дослідника). Проблеми суб'єкта отримали відмінне, часом протилежне розв'язання в різних методологічних школах.

Прямолінійні позитивістські підходи не могли задовольнити більшість теоретиків. На підставі позитивізму розвинулось декілька впливових течій. Насамперед слід вказати на французьку школу *історичної соціології Еміля Дюркгайма* (1858 — 1917) та його послідовників, що згуртувались навколо «Соціологічного щорічника». Критикуючи позитивізм за фактографічність, вони значно просували вперед саме соціальний бік історичного процесу, стверджували визначальну роль закономірностей у суспільстві, розуміючи їх як взаємодію економічних, громадських, правових і т.д. масових явищ, котрі підпорядковані особливим законам і домінують над окремою особою.

Історичний соціологізм знайшов продовження у плідній праці французьких істориків т.зв. «Школи *Анналів*», котрі гуртувались навколо часопису «Аннали економічної і соціальної історії» (з 1929). Найвідоміші її представники Л.Февр, М.Блок, Ф.Бродель розвивали і збагачували ідеї Е.Дюркгайма у 20-60-х роках. Вони запропонували поняття «історичної структури» як прояву синтетичної соціальної дійсності. Ці історичні структури представляють собою сукупність усіх проявів суспільного життя людей

і формують відповідний менталітет або, іншими словами, «культурний тип», який відповідає цим структурам і відображає рівень цивілізованості. Під цивілізацією, на їх думку, слід розуміти сукупність суспільних структур, які здатні формувати певну ментальність. «Анналисти», на відміну від інших історичних шкіл (за виключенням марксистів), залишались прихильниками синтезуючої історії і прибічниками залучення до вивчення соціальних структур методів інших наук (антропології, психології, економії тощо). Вважали, що розширення предмету і методів пізнання створює «нову історію», яка матиме більше рис суворой наукової дисципліни.

У міжвоєнний період завдяки працям видатних логіків, зокрема К.Поппера і К.Гемпеля, виник *неопозитивізм*. Вчені встановили, що усі історичні закони є логічними конструкціями, які не мають аналогів у реальному житті, оскільки у суспільних стосунках діють лише ймовірнісні (статистичні) зв'язки. Розробили теорію «охоплюючого закону», за якою будь-яке узагальнення фактів постулює теоретичну закономірність. Неопозитивісти багато зробили для обґрунтування логічних операцій наукового пізнання, дали нищівну критику примітивних ідеологізованих доктрин марксизму, націоналізму та інших скрайніх ідеологій.

У 60-х роках неопозитивізм переріс у *соціальний структуралізм* (У.Дрей, М.Уайт, А.Данто, М.Фуко, Т.Парсонс та ін.). Його прибічники поклали великі надії на структурно-функціональний метод, підвалини якого створив французький етнограф і соціолог К.Леві-Строс. Структуралізм розквітнув на ґрунті методологічної дискусії про історичне пояснення. Пояснення через структуру давало добрі результати, але не вичерпувало проблеми, оскільки не охоплювало всіх типів пояснень. Поступово структуралісти зосередились на аналізі логіки мовних структур, запровадивши теорію «мовного дискурсу» і «епістеми» — відносин між словами і речами, на основі яких будуються відповідні «коди», що формують «дискурс» (М.Фуко). Це призвело до *постструктуралізму*, в якому мовні структури трактувались як такі, що детермінують поведінку і життя людей у суспільстві (К.Скіннер, Д.Поукко).

Дискусія 60-70-х років щодо історичного пояснення остаточно «розвела» філософів і істориків. Історики і частина теоретиків історії відмовились від синтетичних уявлень про минуле, зосередились на вдосконаленні методичного апарату для вивчення окремих сторін життя суспільств — економіки, соціальних відносин, суспільних рухів, етнічних процесів тощо. Для поглиблення дослідження широко застосовувались методи інших наук, які

дозволяли розкрити не всі сторони історичних явищ. У середині 60-х років з'явився термін «*нова наукова історія*», який охопив розрізнені, не пов'язані між собою напрямки і школи істориків, котрі співпрацювали представниками конкретних наук і запозичували їх методологічні здобутки. У Великобританії отримала поширення «нова соціальна історія», що ґрунтувалась на досягненні соціологів і широко використовувала методи квантифікації (математичної формалізації) — Е.Хобсбаум, П.Андерсон, Е.П.Томпсон та ін. У США активно розвивались одразу кілька плідних напрямків. «Нова економічна історія» зосереджувалась на вивченні господарських процесів, використовуючи методи економічного аналізу (Р.В.Фогель, Д.С.Норт). «Кліометрія» надавала абсолютного наукового значення методам квантифікації — математичної обробки і аналізу історичних даних, пов'язаних переважно з вивченням соціальних груп і політичних процесів (А.Д.Боуг, Д.Сілбі, П.Г.Філд та ін.). «Психоісторія» концентрувала увагу на поясненні мотивів поведінки окремих осіб, враховуючи методи психології, зокрема теорію фрейдизму і біхевіоризму (розділ психології, що досліджує поведінку людей під впливом зовнішніх подразнень); намагались осмислювати минулі події через ті чи інші психологічні мотиви. Своє завдання психоісторики бачили у «осмисленні історії через мотиви, а мотивів — через історію» (Е.Еріксон).

«Нова наукова історія» зблизила істориків і історію з іншими науками і дозволила поглибити розуміння окремих сторін людського життя. Проте, з авансцени все більше зникає синтетичне уявлення про історичний процес, про зміст і характер змін, які відбуваються у сучасному світі. У теорії це позначається відсутністю концепцій, здатних представити інтегральний образ суспільства. З існуючих у ХХ ст. історичних теорій тільки «Школа «Анналів» і марксистки робили намагання показати історичні синтези історії людства.

Доля *марксизму* у ХХ ст. склалась драматично. Ряд положень історичного матеріалізму були догматизовані і використані для обґрунтування «соціалістичної революції» і «соціалістичного будівництва». Вульгаризована «марксистсько-ленінська ідеологія» у СРСР стала офіційною доктриною, трактування і «розвиток» якої знаходились виключно у компетенції керівників комуністичних партій. Результатом цього було протиставлення марксистської історичної думки у СРСР теоретичним здобуткам західних вчених, а наслідком — відставання історичної теорії і обмеження пізнавальних можливостей радянської історіографії. Перші роки

поширення марксистської методології у СРСР принесли певні наукові здобутки, котрі пізніше змінилися нав'язуванням вульгарних соціологічних схем, вихід за межі яких був неможливий. Тільки з 60-х років радянські історики отримали певні скромні можливості творчих рефлексій над теоретичними проблемами історії, але у рамках марксистської методології. Це дозволило у 70-80-х роках досягти певних плідних результатів у розробці окремих методологічних проблем, зокрема у галузі теорії та логіки історичного пізнання (М.О.Гефтер, Б.О.Грушин, М.О.Барг, Є.М.Жуков, І.Д.Ковальченко, А.Я.Гуревич, Е.Лооне, А.Л.Порк та ін.).

На Заході марксизм отримав розвиток у працях *неомарксистів* (Д.Лукач, К.Корш, А.Грамши, Ю. Хабермас, Л.Альтюссер, Л.Коен, Д.Ельстер, Є.Топольський та ін.), які у 20-х роках започаткували «діалектично-гуманістичний» або «критичний» та інші напрями сучасного марксизму. Вони характеризуються відходом від ідеологічних догм, відкритістю щодо теоретичних здобутків інших методологічних напрямів. Головний зміст сучасних теоретичних здобутків неомарксистів полягає у раціоналізації історіософії і методології К.Маркса на підставі нових рефлексій різних методологічних шкіл. Особлива увага звертається на розробки пост-структуралістів і прихильників інформатизації. При цьому зберігається прихильність принципам історичного холізму — пріоритету цілого стосовно складових частин, а також есенціалізму — надання переваг розкриттю суттєвих зв'язків об'єкту дослідження.

Значний вплив на розвиток теоретичних уявлень про загальні процеси наукового пізнання і, зокрема, в соціальних науках в останні 10-15 років чинить універсальна модель процесів змін у природі і суспільстві — *синергетика*. Її підстави були сформовані зусиллями фізиків, математиків та представників інших наук, які створили нову наукову картину світу, що безперервно змінюється та еволюціонує за нелінійними законами, які не мають жорсткої детермінації (І.Пригожин, Г.Хакен, Г.Стенгерс, В.І.Арнольд, Р.Тома, А.А.Самарський, С.П.Курдюмов, М.І.Моїсєєв та ін.). Синергетика розкриває універсальні механізми самоорганізації неживих і живих систем та структур, котрі підпорядковані одним і тим же законам нелінійного характеру.

У останні роки набуває поширення *інформативний підхід* до пізнання (Ю.Канигін, А.Ракітов та ін.). На думку прихильників інформатики, провідну роль у соціальному розвитку відіграє інформація. Вона визначає межі і можливості самоорганізації соціуму на різних етапах його еволюції. Від способу збору, переробки і використання знань залежать ті чи інші форми

організації і функціонування суспільства. За таких умов інтелект виявляється рушійною силою історії. А.Ракітов запропонував періодизацію інформаційно-культурного розвитку людства, головним принципом якої є зміни у способі переказу інформації (мова — писемність — електричні сигнали — комп'ютери). Такий підхід іменують *синтелектичним*; він доповнює синергетику.

В українській історіографії теоретичні засади історичної науки не привертали належної уваги. Українські історики переважно користувались здобутками світової методологічної думки. Більшість дослідників кінця ХІХ — початку ХХ ст. надавали переваги позитивістським концепціям. Оригінальністю були позначені погляди на історію *М.С.Грушевського* (1866 — 1934), який намагався поєднати кращі сторони романтизму, позитивізму, історичної соціології та неокантіанства. Його теоретичну доктрину можна назвати «етносоціальною». У підстав суспільного розвитку вчений ставив «народ-націю», котра в процесі діалектичної еволюції шляхом загальнолюдського поступу проходить ряд стадій. Ця еволюція пізнається через вивчення наслідків матеріальної і духовної культури з допомогою різноманітних методів, котрі історик використовує також з арсеналу інших наук. Історичні знання мають надзвичайно важливе значення для формування суспільної свідомості і тому повинні бути правдивими і об'єктивними. В українській радянській історіографії переважали традиційні теоретичні підходи, пов'язані з марксистсько-ленінською ідеологією. Певна свобода думки існувала стосовно методики історичного дослідження (А.В.Санцевич, В.С.Сарбей, Л.Г.Мельник).

Загальнонауковим універсалістським підходам від початку ХХ ст. протистояли методологічні напрямки, що розвивались на підставі *неокантіанства*. Його пізнавальні засади сформували німецькі філософи *Вільгельм Дільтей* (1833 — 1911), представники Баденської школи *Вільгельм Віндельбанд* (1848 — 1915), *Генріх Ріккерт* (1863 — 1936), *Георг Зіммель* (1853 — 1918). Їхній підхід до людини і суспільства характеризувався суб'єктивним ідеалізмом. Історичні явища розглядалися ними як ідеальні конструкції розуму дослідника, а історія — як історія суб'єктів. Пізнання історії можливе лише через свідомість з допомогою суб'єктивного осмислення і інтуїтивного співпереживання. Оскільки минуле представлялось лише як індивідуальні, неповторні переживання особистостей і, значить, виключно духовно-культурні явища, то історія відносилась ними до *ідіографічних* наук, які вивчають індивідуальні, виняткові (свідомісні) об'єкти. Ці науки протиставлялись

номотетичним наукам, котрі мають справу з природничими явищами (повторюваними). У ідіографічних науках, в сутності науках про культуру, на їх думку можливе лише часткове пізнання з допомогою інтуїтивного переживання і логічного конструювання ідеальних образів, якими керувались попередні покоління. Неокантіанці запропонували «індивідуалізуючий» метод — виділення неповторних явищ духовного життя людей (культура, релігія, психологія), розробили *аксіологічний* (ціннісний) підхід, який передбачав кінцеве співвідношення історичних явищ з моральними цінностями. Вони внесли вагомий вклад у способи пізнання передусім суб'єктивної (свідомісної) сторони людських діянь. Проте, їх погляди зустріли серйозну критику у зв'язку з абсолютизацією ролі суб'єкту в історії і недооцінкою об'єктивізації наслідків його діяльності.

Неокантіанство надихнуло багатьох істориків і теоретиків історичної думки. На підставі неокантіанства виникли декілька важливих методологічних напрямків, а його впливи відчутні у концепціях, далеких від суб'єктивного ідеалізму. Причиною цього було прагнення позбутись недооцінки ролі свідомої, індивідуальної діяльності особи в суспільстві. Найвпливовішим напрямком став *екзистенціалізм* або «філософія людини». Творчий доробок його кращих представників продовжує збуджувати наукову громадськість. Німецькі філософи *Мартін Хайдеггер* (1889 — 1976) і *Карл Ясперс* (1883 — 1969) багато уваги приділяли історії, яку вони зводили до свідомості конкретної людини. Особу вони вилучили з суспільства, розглядаючи як окремий світ, нескінченний потік свідомості, надісторичну індивідуальність, підпорядковану ірраціональним силам, що стоять над людиною і визначають дисгармонію її існування. Високо поставивши духовні прагнення кожної окремої людини, вони, однак, майже повністю суб'єктивізували історію.

Дещо осторонь розвивався напрям *феноменологізму* і пов'язана з ним історична рефлексія, що знайшла вияв у творчості таких відомих теоретиків як *Х. Ортега-і-Гассет*, *Е. Нольте*, *Г. Гадамер*, котрі обґрунтували особливу гносеологію людини і історії — *герменевтику* (від грецького — *тлумачити, роз'яснювати*). Вважали, що тільки вона спроможна привести людину до пізнання істини. Зміст герменевтики полягає у «зрозумінні» минулих подій шляхом проникнення («вживання») в історичну ситуацію, а єдиним способом проникнення в неї є мова, яка і є носієм «історичності». Представники герменевтики взагалі відмовились визнавати історію наукою, вважали її однією з галузей свідомості, котра дозволяє

вийти за межі науки і, тим самим, пізнати істину. Нема історії поза Людиною, а сама Людина є історією, яка вміщує в собі підсумок усього попереднього розвитку, — оголошували вони.

Певною мірою спадкоємцем герменевтики є сучасний *нарративізм* або «нарративна філософія історії», яка акцентує увагу на «творенні» історичних знань істориком-дослідником. Переломне значення для поширення нарративістичних конструкцій мали праці американців *Хайдена Уайта*, *В.Б. Геллі*, *П. Мюнца*, *Л.Д. Мінка*, що з'явилися у 70-80-х роках. У їхніх теоретичних міркуваннях звернена увага на роль історика і його свідомості у процесі конструювання і написання історичних праць. Вважаючи історію особливим жанром художньої літератури, нарративісти підкреслюють значимість не того, що пише історик, а як він це робить. Стверджують, що в основі конструкції історичного твору лежить певна «метафора» (задум), яка визначається суб'єктивними і позанауковими чинниками свідомості. Змістовні спостереження нарративістів над заключним етапом історичного дослідження, на думку багатьох теоретиків, все ж не надаються до екстраполяції на весь процес пізнання.

Оригінальною спробою поєднання теоретичних підходів різних напрямів була на початку ХХ ст. методологічна концепція німецького історика *Макса Вебера* (1864 — 1920), яка в кінці ХХ ст. переживає період свого «відродження». У теоретичних конструкціях Вебера, близьких до історіософії К.Маркса, запропоновано спробу рівноправного і рівновеликого трактування матеріальних і духовних чинників суспільного життя. Він виступив з теорією «ідеальних типів», згідно якої суспільна свідомість в ідеально-ціннісній формі відображає об'єктивні явища і тоді застосовує ці «ідеальні типи» для змін у соціальних відносинах. Головна ідея вченого полягає у комплексному вивченні «соціокультурного універсуму» в єдності людини і культури, тобто культурного значення соціальних процесів.

Важливі впливи на істориків ХХ ст. вчинили теоретичні міркування представників «критичної філософії історії», котрі ґрунтували свої погляди на неоідеалістичних засадах (неогегельянстві). Методологічні праці *Робіна Д. Коллінґвуда* (1889 — 1963), *Арнольда Д. Тойнбі* (1889 — 1975), *Бенедетто Кроче* (1866 — 1952) продовжували традиції філософської історії, збагачені пізнавальними здобутками інших теоретичних шкіл. При певних відмінностях поглядів представників філософської історії об'єднувало прагнення розглядати минуле як еволюцію соціально-культурних спільнот — цивілізацій, які одночасно є творінням

людей і надлюдського Провидіння, яке постійно спрямовує людство на гуманістичний шлях. На відміну від інших, зокрема соціологічних напрямків, в їх уявленні, цивілізації є виявом не державного або національного життя, а перш за все культурно-моральної діяльності соціальних спільнот, об'єднаних єдиним ідейно-релігійним світоглядом. Стрижневою ідеєю, що пронизує теоретичні побудови прихильників даної течії, є ідея людського універсуму з яскраво-вираженою гуманістично-моральною орієнтацією, яка на перший план ставить духовні первістки соціальної діяльності. У Р.Коллінгвуда історія майже повністю ототожнюється з історичною свідомістю особи, що свідчить про безперечні впливи неокантіанства. Проте і він в кінцевому рахунку виводить історичну свідомість за межі окремого індивіда. У пізнавальних операціях усі представники напряму надають перевагу логічним формам і інтуїтивному «вживанню» в історичні образи.

Короткий нарис провідних історико-теоретичних підходів показує пошук відповідей на питання про науковість та істинність історичних знань, можливість створити об'єктивний, неупереджений образ минулого. Кожний з методологічних напрямів концентрував увагу на окремих сторонах людського буття і, тим самим, певною мірою втрачав частину загальної картини або конкретних проявів минулого. Проте, фахові історики розвивали дослідження в напрямку сцієнтизації пізнавальних зусиль, щораз ширшого використання методів і здобутків інших наук, які вивчають Людину та її соціальне буття. Спираючись на досягнення конкретних наук, історія завжди прагнула і буде прагнути досягнути синтетичний образ минулого людства. Зрозуміло, що в центрі такого образу повинна стояти Людина, як істота наділена свідомістю і здатна діяти відповідно до власних уявлень про світ, в якому вона живе.

III. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ

... Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі...

К. Маркс і Ф. Енгельс

Поняття об'єкту і предмету пізнання в історії. Як і в інших науках в історії є свій об'єкт і предмет пізнання. Пізнавальна діяльність Людини і Людства спрямована, як зазначалось вище, на розуміння оточуючого світу і свого місця в ньому. Необхідно підкреслити, що невіддільною властивістю світу є мінливість у часі і просторі. Вона висуває питання про нерозривний зв'язок минулого — сучасного — майбутнього, в якому сучасність є лише миттєвим і штучним інтервалом між минулим і майбутнім. Тоді пізнання минулого можна вважати продовженням пізнавальної діяльності попередніх поколінь, спрямованої на досягнення тотожної мети — зрозуміння оточуючого світу. Цей світ складається загалом з природи (неживої і живої) і Людини. Людина є продовженням природи (як біологічний організм), але суттєво відрізняється від неї наявністю *свідомості*, тобто здатності відображати навколишній світ у чуттєвих і мислительних образах (духовних феноменах), які дозволяють нагромаджувати, засвоювати і використовувати в практичній діяльності ту інформацію, яку вона отримує в результаті пізнання. Завдяки мисленню Людина здатна створювати якісно нову інформацію, якої вона не одержує у чуттєвому (емпіричному) досвіді.

Людина нічого не робить без усвідомленого наміру. Результатом свідомої діяльності Людини є конкретні зміни в оточуючому її середовищі, які проявляються у матеріальних і духовних здобутках, що несуть відбиток індивідуальної свідомості особи, її досвіду і намірів. Без Людини та наслідків її діяльності немає сучасності, не

було б минулого, позбавлене сенсу майбутнє. У широкому розумінні історія — продукт діяльності (матеріальної і духовної) Людини. Відповідно і об'єкт пізнання історії — це Людина у її взаєминах з оточуючим світом. Подібні визначення об'єкту пізнання в історії давали ще античні історики.

Людина, крім того що є біологічною і свідомою істотою, живе і діє поряд з іншими людьми, наділеними тими ж якостями. Співжиття з іншими людьми робить кожен особу істотою *соціальною*. У тривалих суперечках щодо сутності Людини більшість вчених схиляються до її визначення як «біосоціальної» істоти. Як така Людина прагне до задоволення своїх потреб, які є матеріальними і духовно-культурними. Соціальне життя дозволяє Людині позбутися біологічної залежності від природи. Соціум передбачає обмеження біологічних прагнень. Звільняючи від природної залежності, він запроваджує соціальну залежність від інших людей і соціуму в цілому. Це відбувається внаслідок підпорядкування звичаям, традиціям, пізніше законам. Соціальне життя поредає чимраз складнішу організацію міжлюдських відносин (зв'язків) — політичних, економічних, громадських, культурних тощо. Коли з'являється громадянське, соціально організоване суспільство, можна говорити про цивілізацію. Дальший розвиток соціуму характеризується постійним ускладненням організації, що пов'язано із зростанням спеціалізації його членів, утворенням різних соціальних верств і станів, що відбивають диференціацію і поділ праці даного соціуму. Врешті виникають такі форми соціальної організації як держава, формуються конкретні галузі суспільної свідомості — політика, ідеологія, мораль право тощо.

На різних етапах розвитку суспільства провідну роль відігравали різні галузі життя: соціально-громадські, економічні, ідеологічні, політичні, культурно-духовні. Конкретний історичний аналіз не дозволяє визначити в якості універсальної якусь одну сторону соціального життя. Загальна еволюція суспільних відносин демонструє лише закономірність ускладнення соціальної організації. Спосіб організації соціуму залежить від того, наскільки він задовольняє основну масу його членів. Загальною тенденцією організації соціального життя, на думку багатьох вчених, є нагромадження досвіду і знань про оптимальну систему такої організації. Тому постійно зростає роль інтелектуально-культурної сфери, яка власне нагромаджує досвід і знання. Проте розвиток суспільства не є прямолінійним і еволюційним.

Можна погодитись з твердженням, що суспільство розвивається відповідно до уявлень про світ, які властиві конкретній системі

культури або, іншими словами, *цивілізації*. Під цивілізацією розуміємо певний культурно-інтелектуальний рівень соціуму і відповідний йому спосіб організації суспільства. Тоді до однієї цивілізації можна віднести суспільства (країни), в яких діє одна система культурно-моральних цінностей і подібна організація соціуму.

Вищесказане дає підстави визначити *об'єкт пізнання історії* як вивчення людини у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму. Однак таке визначення є надто загальним, оскільки взаємини і зв'язки з оточуючим світом дуже різноманітні і досліджуються багатьма іншими науками. Історія націлена на вивчення переважно соціально організованої людини, тобто тих стосунків, які складаються між людьми у процесі суспільного життя. Таким чином, об'єктом пізнання в історії є вся сукупність явищ суспільного життя людини протягом її існування. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи, а тому виступає *інтегральною, комплексною* наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей — політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому у історичному пізнанні доводиться обмежуватись тими стосунками і явищами, котрі безпосередньо включені в дослідження. Вони складають *предмет* пізнання. Часом у конкретно-історичних дослідженнях під об'єктом розуміють конкретне історичне явище або подію, а під предметом — сукупність найбільш суттєвих властивостей і рис, які дозволяють розкрити сутність об'єкту. Такий підхід є прийнятним, якщо не втрачати з поля зору загальний взаємозв'язок усіх явищ соціального життя, які знаходять концентрований вираз у Людині. Усі соціальні стосунки на даному етапі історичного розвитку складають той важливий здобуток, котрий можна окреслити терміном *культура* (матеріальні і духовні цінності) або цивілізація. Видаються непереконливими і однобічними спроби виокремлювати із загального контексту соціальної діяльності Людини тільки духовні явища (неокантіанські напрямки), або розмежовувати різні сфери людської практики (економіку, соціальні стосунки, духовне життя тощо — структуралісти).

На нинішньому етапі розвитку історичної думки тривають дискусії про можливість пізнання всього історичного процесу, тобто інтегрально вивчати минуле. Однією з перешкод вважається

небезпека «соціологізації» історії, за якою втрачається історична конкретика (марксизм, філософія історії). З другого боку, відсутність загальної картини історії збіднює можливості історичного пояснення (див. нижче).

Інтегральних концепцій історії було декілька: антична натур-філософія, християнський провіденціалізм, філософія історії, романтична історія народів, марксистська теорія суспільно-економічних формацій, історія цивілізацій Школи «Аннали». Усі вони зазнали у свій час ґрунтовної критики у зв'язку з абсолютизацією певних сторін суспільного розвитку. Разом з тим, кожна з них мала великі пізнавальні здобутки, що розкривали нові сторони соціального буття. Серед фахових істориків поширюється думка про доцільність нової спроби створення інтегральної концепції всесвітньої історії, у центрі якої стояла б Людина — творець матеріальних і культурних здобутків. Така «антропологізуюча» історія повинна охопити всі сторони людського життя, передбачити синтез досягнень усіх наук, котрі вивчають Людину.

Закон і закономірність в історії. Проблема історичних законів здавна цікавила дослідників. Якщо вважати історію наукою, то вона повинна виводити закони. Однак, коли почали шукати «закони історії», то виявилось, що таких конкретних взаємозалежностей, котрі б мали стійку повторюваність, немає. Може йтися про соціальні, економічні, правові та інші закони. Це дало підстави неокантіанцям і їх послідовникам віднести історію до ідіографічних наук, які вивчають індивідуальні, неповторні прояви людської свідомості. На противагу історії та іншим «наукам про дух», вони назвали природничі науки номотетичними, тобто такими, що встановлюють певні повторювані взаємозв'язки між речами і явищами.

Проте, дослідження показали, що закон як повна повторюваність явищ не має місця ні в природі, ні в суспільстві. Тоді його стали розглядати під кутом зору сутнісних зв'язків і відношень між речами і явищами, виділивши різні види законів — специфічні, загальні і універсальні. При уважному розгляді соціальних відносин видно, що в них виявляється дія усіх видів законів. Однак усі вони не утворюють сферу вивчення історичної науки, оскільки торкаються різних сторін і галузей людського буття (економіки, політики, психології, логіки і т.п.). Натомість для історії ніби залишилися «глобальні», універсальні закони розвитку «людського роду» (просвітники), або історіософські закони абсолютної ідеї (Гегель, Тойнбі). Проте історична конкретика, даючи нескінченну низку прикладів сутнісних зв'язків і відношень між людьми у

соціумі, а також між різними соціумами і природою, не подає достатньо чітких фактів для виокремлення і однозначного трактування «законів історії». Можна погодитись із спробами знаходити історичні закономірності на рівні окремих соціальних спільностей (народів, націй, держав тощо). Однак ці закономірності зумовлені дією конкретних суспільних умов, в яких перебували або перебувають дані спільності. І хоча ці умови в кожний конкретний момент є результатом попереднього історичного розвитку, але це ще не дає підстав говорити про «історичні закони».

Якщо намагатись виділити «закони історії», — тобто закони свідомої діяльності людей в часі і просторі, — то доведеться ототожнити їх з універсальними категоріями (розвитку і змін). Але такий підхід надто віддалений від історичної конкретики і призводить у підсумку до побудови історіософських концепцій, які завжди (або майже завжди) не мають достатніх підстав для обґрунтованих висновків в силу незавершеності самого процесу еволюції людства, який демонструє велику різноманітність розв'язання конкретних історичних ситуацій в різні історичні епохи.

Однак, багато дослідників схиляються до точки зору про дію *історичних закономірностей*, які відбивають суттєві зв'язки і відношення між соціальними об'єктами саме на рівні перетинання часово-просторових вимірів. Історична закономірність проявляється як *закономірність історичної ситуації*. Закони історичних ситуацій характеризують часово-просторовий зв'язок між будь-якою причиною і наслідком суспільного життя, або між станами одного і того ж явища (об'єкту) у відмінні часово-просторові проміжки. Як видається (про це докладно писав М.О.Барт), конкретний історичний наслідок — результат реалізації історичної ситуації — завжди є закономірним, оскільки є підсумком взаємодії багатьох індивідуальних і соціальних чинників, котрі у підсумку дають тільки єдиний конкретний наслідок. Тоді будь-які реалізовані в дійсності явища є закономірними з точки зору їх історичної об'єктивності. Нинішній стан усякого соціуму є виключно закономірним наслідком його учорашнього стану, а завтрашній — завжди буде зумовлений сьогоднішнім.

Закони історичної ситуації мають безперечну специфіку порівняно з іншими соціальними і природничими законами (що не виключає і спільних рис). Вони є рівнодіючою (взаємодією) перехресування закономірностей різних конкретних сторін соціального життя людей — політичних, економічних, духовно-культурних тощо. При цьому багатоманітність стосунків і зв'язків виявляється

як на рівні окремої особи (продукт соціального розвитку), так і на рівні масових явищ. Однак рівнодіюча впливу вказаних вище соціальних та індивідуальних чинників, котра дає у підсумку один єдиний наслідок, і буде залежати від особливостей часу, місця і дійових осіб даної конкретної історичної ситуації. Таким чином, закони історичної ситуації виявляють дію індивідуальних, соціальних і природничих закономірностей у їх взаємодії у часово-просторовому вимірі. (Навіть окрема людина, стоячи перед вибором прийняття конкретного рішення в якійсь сфері своєї діяльності, може один раз керуватись емоційно-психологічними, другий раз раціонально-інтелектуальними, третій — матеріальними і т.д. інтересами. Вибір рішення залежатиме від дуже багатьох умов даної ситуації місця, часу і оточення).

Необхідно підкреслити важливу особливість законів історичної ситуації. У більшості випадків (крім сучасної історії) дослідник має справу з *доконаними історичними ситуаціями*, коли наслідок уже реалізований. За таких умов його завдання полягає не у «відкритті закону», а у поясненні причин реалізації саме такого, а не іншого наслідку і отриманні конкретного результату.

У зв'язку з проблемою історичної закономірності постає питання *історичної альтернативи* або нереалізованих історичних можливостей. У останні десятиріччя увага до вивчення історичних альтернатив спричинилась до серйозного поглиблення історичних досліджень і розуміння минулих подій. Ясно, що як у сучасних, так і в минулих соціальних (і індивідуальних) ситуаціях вміщується не одна можливість виходу. Але реальністю стає тільки одна з них. Виникає питання про *необхідність* і *випадковість* реалізації однієї з існуючих можливостей.

Вказана проблема задовільно розв'язується при діалектичному розумінні *об'єктивного* і *суб'єктивного* в історії. Ще з кінця XVIII ст. відомо, що суб'єктивні наміри людини і об'єктивні наслідки її діяльності здебільшого не співпадають. Але об'єктивні наслідки будь-якої людської діяльності є завжди *інваріантні* (незмінні) і *закономірні*. Вони є такими, якими є і іншими вже бути не можуть. Історичні альтернативи наявні лише на стадії формування намірів окремою людиною або масою людей (соціумом). Наміри визначальним чином залежать від *культурно-інтелектуального* рівня особи або соціуму, від того, наскільки адекватно вони здатні сформулювати образ реальних відносин між собою, наскільки володіють знаннями про об'єкт своїх намірів і усвідомлюють шляхи реалізації намірів. Спостереження свідчать, що наукова озброєність людей, шораз повніші уявлення про об'єктивні процеси оточуючого

світу роблять свідому діяльність людей і мас чимраз більш передбачуваною. Однак не так було в минулому, не буде також повного співпадіння суб'єктивних намірів і об'єктивних наслідків людської діяльності в майбутньому, оскільки це означало би визнання можливості культурно-інтелектуальної нівеляції особистостей.

В історії, як і в інших соціальних і природничих науках немає абсолютної (функціональної) закономірності, або жорсткого зв'язку між об'єктами і явищами. Зв'язки у суспільному розвитку мають *ймовірнісно-випадковий* характер; вони виявляються як тенденції з тим чи іншим ступенем ймовірності реалізації.

Але альтернативність і ймовірнісно-випадкова зумовленість історичної ситуації не заперечують ані закономірності, ані об'єктивності історичного процесу в цілому. Історія завжди є результатом реалізованих можливостей, усе багатство яких вміщене у минулому. Можна припустити, що якби дійові особи певної історичної ситуації мали би повне знання про конкретні наслідки своєї діяльності, то вони б могли вибрати оптимальний варіант розв'язання даної ситуації. Однак такої можливості суб'єкти історичних діянь позбавлені у зв'язку з неможливістю оволодіння вичерпним (абсолютним) знанням про об'єктивну реальність. Остання є невичерпною у своїй нескінченній різноманітності.

Наприкінці ХХ ст. у науці отримали поширення *універсалістські* підходи, які намагаються визначити всезагальні закони, властиві усій живій і неживій природі. Один з таких підходів запропонував видатний німецький вчений-хімік Е.О.Фішер. Він сформулював «закон Фішера», який стверджує безперевне ускладнення організації матерії і зростання різноманітності її організаційних структур. Згідно закону в процесі еволюції речовини з'являються чимраз складніші суміші і, одночасно, зростає різноманітність. Те ж саме відбувається і в живій природі та соціумі. Тільки така особливість еволюції забезпечує стабільність існування речовини і життя («закон цефалізації»).

Ще один універсалістський підхід отримав назву синергетики (див. розд. II). Його автори вважають, що будь-які системи, котрі мають структуру (в т.ч. соціальні), підпорядковуються дії «нелінійних законів», тобто таких законів, які встановлюють виключно ймовірнісний, а не функціональний зв'язок між об'єктами і явищами. Нелінійні закони, котрі у формалізованому математичному виразі представлені нелінійними рівняннями, стверджують, що кожна система обов'язково прагне до самоорганізації. Умовами самоорганізації систем є: 1) нестійкість (хаос), 2) проходження через точки «біфуркацій» (роздвоєння) — вибору

одного з можливих шляхів самоорганізації, 3) наявність «резонансних впливів» — відповідності організації системи її внутрішнім складовим елементам. Щодо соціальних систем синергетика запроваджує два головних параметри: а) міру складності системи, б) силу соціального примусу (більш стійкими є системи із слабким соціальним примусом, оскільки вони дають свободу для прояву індивідуальних прагнень і, тим самим, створюють ситуацію «нестійкості», яка є найбільш сприятлива для розвитку і самоорганізації).

Синергетична картина універсального розвитку систем доповнюється «синтелектикою», тобто спробою поширення на суспільство дії інформативних законів або законів, що властиві для створення, переказу і зберігання інформації (див. розд. II). Синтелектика доповнює висновки синергетики, твердячи, що соціальні системи самоорганізуються на підставі знань, які конкретне суспільство здатне здобути, зберегти, поширити і використати. Чим краще може суспільство здійснювати операції із знаннями (інформацією), тим вища організація такого суспільства. Інформативно-культурний підхід надає великого значення інтелектуальній сфері будь-якого соціуму. Проте, він спрацьовує поки що лише на тій стадії розвитку, коли певна соціальна спільність усвідомлює себе як структуровану систему. Самі автори синтелектики (Ю. Канигін) твердять, що інформативно-культурні закони починають чинити переважний вплив на суспільство тільки на стадії досить високої організації (фактично в кінці XX ст.), в той час як на попередніх стадіях історичної еволюції переважають «природньо-біологічні» закони.

Універсалістські підходи часто викликають недовіря у спеціалістів конкретних наук, особливо істориків. Але нестандартність мислення і намагання авторів таких концепцій знайти спільну платформу для погляду на взаємопов'язаний світ заслуговує на увагу. У підсумку наука розвивається шляхом як поглиблення спеціалізації і диференціації досліджень, так і створення все більш повного інтегрального образу об'єктивного світу. Наука, за словами К. Маркса, займається в сутності однією справою — вивчає Людину у Всесвіті.

Роль особи в історії. Вище зазначалось, що людська діяльність завжди є свідомою, осмисленою, цілеспрямованою. У зв'язку із цим вже від середньовіччя триває дискусія про визначення меж «вільної волі» людини і роль особи в історії. Вирішення проблеми залежить від розв'язання питання про вплив «вільної волі» людини на історію. Здавна стикались протилежні погляди — від провіденціалізму до фаталізму. Діалектичний метод дає можливість уникнути

крайнощів. Він встановлює такий зв'язок між об'єктом і суб'єктом в історії, який залишає останньому певні межі *свободи діяльності*. Ці межі визначають людину як активного «творця» історії, але обмежують її *об'єктивними обставинами*.

Обмеження волі людини мають *природний і соціальний* характер. Природні обмеження виникають з того, що людина є частиною природи, залежною від природних законів (здоров'я, життя і т.д.). Людина у своїй діяльності опановує природу, але не змінює законів природи, змушена лише використовувати їх для своїх цілей. Тому більша свобода суб'єкта залежить від все повнішого вміння використовувати ці закони.

Соціальні обмеження діяльності людини зумовлені двома головними обставинами. По-перше, вона діє в тих обставинах, незалежних від її волі, котрі вона сама не вибирає. По-друге, людина завжди є членом певної соціальної спільноти: стану, верстви, громади, етносу, держави тощо. Тому її життя і діяльність обмежені рамками стосунків цієї спільноти (традиції, звичаї виховання, закони, знання, мораль і т.д.).

Вказані обмеження не мають абсолютного характеру — людина може не зважати на них, але тоді вона створює небезпеку для свого життя або добробуту. Таким чином, можна вийти за рамки природних і соціальних обмежень, але тоді виникають серйозні перешкоди для існування і діяльності людини.

Для прояву волі людини суттєве значення має цілеспрямована дія. Зміст проблеми полягає у свободі вибору мети діяльності. Кожна особа має безліч можливостей і варіантів вибору цілей. Проте вибір залежить від знань особи про об'єктивну реальність, в якій вона перебуває. Чим більш широкі і повні ці знання, тим свідоміший вибір цілі. Таким чином, свобода волі є *усвідомленою необхідністю*. Про це говорили ще Спіноза, потім Гегель, тоді Маркс і т.д.

Вказане розв'язання не є фаталістичним, оскільки право і свобода вибору цілі залишається за особою і тоді у гру вступають не тільки знання, інтелект, досвід, але й емоції, звичаї та інші чинники індивідуально-психологічного плану. Вибір цілі є певною мірою і випадковим, і закономірним. На рівні окремої особи він може бути випадковим, а на рівні маси осіб — випадково-закономірним.

Необхідно враховувати ще одне обмеження волі особи. Реалізуючи поставлені цілі, людина не може передбачити усі дійсні наслідки своєї діяльності, плануючи лише індивідуальні. Для соціуму вони можуть бути протилежними, ніж для особи. Тому суспільство намагається забезпечити себе від негативних наслідків індивідуальних діянь.

Попередні міркування формують підставу для розв'язання проблеми *ролі особи в історії*. У підходах до неї теж були і залишаються крайнощі. Ще англійський історик XIX ст. Т. Карлайл пропагував «героїчну» історію, у якій історичні зміни визначались видатними особами — «героями». Історики-романтики Гізо, Мінье, Тьеррі проповідували соціальний фаталізм, залежність людей від суспільних умов і законів.

Діалектичний підхід розв'язує проблему ролі особи в історії з позицій співвідношення об'єктивного і суб'єктивного. Суспільні потреби народжують своїх носіїв, які здатні реалізувати їх. Виникає питання: чи ці особи повинні бути *видатними*? Що таке видатна особа і який вплив вона чинить на історію?

З різних міркувань, які висловлювались у літературі, на наш погляд, найбільш плідні відповіді можна отримати шляхом визначення *організаційної* ролі особи. З давніх часів соціальна організація людей в процесі протистояння з природою вимагала «організаторів», осіб, здатних згуртувати зусилля людей. Це були «ініціатори» певних функцій. З часом роль «організаторів» соціального життя зростає. Добрий «організатор» забезпечував спільності кращі умови життя, поганий — гальмував розвиток. З появою соціальних верств і станів (внаслідок поділу праці) виникли перешкоди у доборі здібних організаторів. Досвід показує, що в структурованому суспільстві якість добору організаторів залежить від кількості керівних місць у соціумі: чим більше місць для організаторів, тим вища якість відбору осіб. Таким чином, суспільні системи, в яких «організатори» мають більше можливостей і свободи для діяльності, прогресують швидше від замкнених і жорстко ієрархізованих систем.

Враховуючи вищенаведені міркування можна вважати, що проблема «видатної особи» — це проблема «організатора», тобто особи, котра здатна організувати і скоординувати діяльність багатьох індивідумів, переконати їх у слушності визначеної мети діяльності. Отже діяльність «видатних осіб» не є незалежною, навпаки вона залежить від мас, без яких вони не можуть бути «героями». Але «видатні особи» належать до цієї маси, діють в ній поряд з багатьма іншими «організаторами». Вони здатні надавати історії той чи інший напрям.

Термін «видатна особа» важко окреслити. Такі люди можуть бути в кожній галузі суспільного життя. Вони відрізняються від інших більшим обсягом знань (інформації), особливостями психологічного складу і характеру. Ще складніше визначити термін «видатні історичні особи». З побіжного огляду видно, що «видатна

історична особа» — це здібний організатор, людина, що здатна краще прогнозувати соціальні дії та їх наслідки, докладно аналізувати соціальні стосунки. Зовсім інша справа — оцінка діяльності видатних осіб. Вона залежить від панівних цінностей кожної епохи. Достатньо навести приклади протилежної оцінки в різні часи таких осіб як Олександр Македонський, Карл Великий, Олівер Кромвель, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Володимир Ленін, Адольф Гітлер.

Особливості історії як об'єкту пізнання. З наведеного вище видно, що історія має *значну специфіку* у об'єкті пізнання. Вона є інтегральною наукою, котра вивчає прояви соціального життя у всій їх конкретності, взаємозалежності і багатоманітності. Історія спирається на здобутки інших наук, а ті, в свою чергу, черпають з неї конкретний матеріал для своїх узагальнень. Інтегральність історії як науки є її важливою особливістю. При цьому історія не розчиняється в інших науках, як і ці науки не вичерпують історію.

Історику доводиться вивчати те, що вже минуло і чого в дійсності в повному обсязі немає, а тому неможливе безпосереднє спостереження. Процес пізнання в історії завжди *опосередкований* суб'єктивними джерелами, тобто такими джерелами, які створювали інші люди, за інших обставин і з іншим світобаченням. Між об'єктом і суб'єктом пізнання в історії існує «*подвійна суб'єктивізація*» (перша — на рівні джерела, друга — на рівні створення наукових знань), яка дає підстави для значної свободи у сприйнятті явищ минулого.

В історії діють специфічні, відмінні від фізичних — *час і простір*. Час завжди асиметричний — незворотний, однонаправлений, неритмічний і багатомірний (включає різні рівні і концентрацію протікання подій і процесів у економічній, політичній, духовній та інших сферах). Відсутні межі, які б відокремлювали минуле від сучасного і майбутнього, а можливість якоїсь циклічності або повторюваності є виключеною.

Історичний простір не співпадає з фізичним простором. Як окремі особи, так і спільноти діють у багатомірному просторі, який не має якихось координатних або інших обмежень. Просторові рамки буття держав, етносів, соціальних груп і окремих осіб дуже часто не співпадають і не мають однозначного і жорсткого впливу на хід історичних подій (напр., єврейська діаспора, зміна етносів на терені сучасної України тощо).

Ще одна особливість історичного пізнання пов'язана з його *ретроспективністю* — спрямованістю від наслідку до причини. Це створює перевагу історичної науки, яка має справу передусім із

завершеними історичними ситуаціями (за виключенням сучасної історії). Але не усуває небезпеки спотворення реального минулого шляхом його модернізації (перенесення сучасних поглядів у попередні епохи) або архаїзації (реанімації минулих поглядів у сучасному світі). Обидві небезпеки є цілком реальним і не таким винятковим явищем у історичній публіцистиці.

Історичне пізнання завжди має *реконструктивний* характер. Не маючи справи з реальним минулим, дослідник змушений вдаватися до логічної реконструкції об'єктів вивчення на підставі наявних джерел. Це не тільки видовжує історичне пізнання у часі (через прагнення вивчення чимраз більшої кількості джерел), але й посилює суб'єктивність реконструйованого образу минулого.

Про ці особливості історичного пізнання слід постійно пам'ятати кожному, хто наважується брати на себе сміливість судити минулі діяння.

IV. СУБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ МИНУЛОГО

... Людина — сама є історією — вона підсумок
попереднього розвитку — традицій і
пересудів — понад часом і простором ...

Х.Г.Гадамер

Історик як суб'єкт пізнання. У історичному пізнанні особливо важлива роль належить суб'єкту-досліднику. Вище зазначалось, що між суб'єктом і об'єктом пізнання існує нерозривний діалектичний зв'язок. Суб'єкт є підсумком попереднього розвитку об'єкту — людського суспільства і створених попередніми поколіннями матеріальних і духовних цінностей. Кожна людина має свій суб'єктивний погляд на оточуючий світ, який зумовлений здобутими знаннями, уявленнями про загальну картину світу, політичними, ідеологічними переконаннями, моральними і духовними цінностями, особливостями психологічного складу.

Позитивістська історіографія XIX ст. намагалась поширити образ «ідеального» дослідника, який здатний безсторонньо і об'єктивно відновити події минулого, позбутись впливу сучасності і позанаукових чинників. Такий дослідник повинен суворо дотримуватись фактів, не допускати втручання у пізнання жодних зайвих впливів. Французький вчений XIX ст. Н.Д.Фюстель де Куланж твердив, що історик повинен підходити до своєї проблеми не тільки без упереджень, але й без робочих гіпотез, він мусить дивитись на речі так, як дивились люди того часу, який вивчається.

Даремно говорити, що такий образ «ідеального» історика цілком суперечить усій історіографічній практиці, є утопічним. Дійсність давала і продовжує давати протилежні приклади. Останнє ставило

під сумнів об'єктивність отримуваних знань (про це йтиметься у розд. VII) і зводити об'єкт до свідомості суб'єкта. Така крайність призводила до зникнення об'єкту і викликала серйозні труднощі при з'ясуванні джерела суб'єктивних образів.

Інтерпретація питань суб'єкту пізнання вимагає стисло розгляду проблеми Людини. Наукові дослідження XX ст. встановили біологічну єдність усіх ланок органічного світу. У цьому ланцюгу Людина займає вищу єдинку еволюції природного світу від неживої до живої речовини, а від неї — до мислячої істоти. Згідно наукового погляду Людина є результатом діалектичної взаємодії біологічного і соціального чинників в еволюції її попередників. При цьому соціальне вважається вищою формою буття, ніж біологічне, хоча останнє і продовжує відігравати значну роль у житті людей. Соціальне буття спричинило появу свідомості, тобто мислення, здатності до самопізнання. Еволюція свідомості, як вищої нервової діяльності, досліджена досить добре, хоча залишається ще чимало незрозумілих моментів. Виникнення мислення — продукту біологічного субстрата — мозку — пов'язується з тривалою практичною діяльністю багатьох поколінь людей. Мислення, свідомість — це ідеальне (в поняттях і образах) відображення оточуючого природного і соціального середовища. Діалектика об'єктивного і суб'єктивного тут репрезентована таким чином: ідеальні образи реальності свідомістю перетворюються у слова мови і, тим самим, знову об'єктивізуються, можуть сприйматись іншою людиною як об'єктивно-суб'єктивні образи.

Таким чином, кожна людина як суб'єкт пізнання є передусім споживачем тих інтелектуальних здобутків і знань, які нагромаджені людством і, які полегшують людині пізнання світу. Кожна особа може або додати до цих знань частку свого досвіду, або спростувати старі знання і знову ж розширити їх обрії.

Суб'єкт історичного пізнання не може досліджувати минуле без елементарного знання про світ, суспільство, людину, методи і принципи своєї науки, без уявлень про об'єкт свого вивчення. Усі ці знання і вміння можна охарактеризувати як *світогляд*.

Структура світогляду історика-дослідника. Світогляд суб'єкта історичного пізнання є підсумком тривалого (і не завжди достатнього) навчання і практичної діяльності. При цьому він може ґрунтуватися лише на вироблених до нього і не ним знаннях, які повинні включати теоретичні уявлення про об'єкт предмет наукового пізнання, їх місце і роль в реальному світі, методи і зміст пізнавальних операцій, істинність отриманих знань. Усі ці знання можна назвати *теоретичними* або *позаджерельними*. Вони є необхідною складовою частиною світогляду кожного історика-дослідника;

без них немає сенсу говорити про можливість історичного пізнання взагалі (що і як вивчати?).

Позаджерельні знання уможливають суб'єкту підхід до вивчення конкретних історичних джерел для пізнання об'єкту і предмету. Джерельна інформація, осмислена і декодована (розшифрована) з допомогою теоретичних уявлень, перетворюється в свідомості дослідника у *джерельні знання* (емпіричні). Наявність джерельних знань у світогляді суб'єкта складає ще один його рівень.

Двома названими рівнями знань не вичерпується світогляд історика-дослідника. У ньому обов'язково присутній ще один рівень — *позанауковий*, який чинить зауважувальний або незауважувальний вплив на процес пізнання. Кожна людина формується і живе в певному соціальному оточенні — етнічному, громадському, політичному, ідеологічному, — має певні індивідуальні риси характеру, психологічний склад, моральні принципи, матеріальні і духовні інтереси тощо. Вплив вказаних свідомісних чинників не завжди визначається дослідником, але неодмінно наявний на всіх етапах і стадіях наукового пізнання.

Вплив позанаукових чинників на історичне пізнання спонукав чимало вчених висунути цей аргумент на користь «ненауковості» історії. З іншого боку, вульгарний матеріалізм з впливу позанаукових чинників робить протилежний висновок про те, що будь-яка історія є соціально зумовленою, а історик лише виражає погляди певного класу або політичної групи. Наслідком є схема «партійної історії», як виразниці ідеї «боротьби класів».

Немає сумніву в тому, що суб'єктивність виступає неодмінним атрибутом мислення історика на всіх рівнях світогляду і на всіх етапах наукового пізнання — від обрання об'єкту вивчення і до етапу історичної наративу (опису). Однак це не означає, що суб'єктивності не можна позбутись, або принаймні зменшити її вплив на отримувані знання.

На рівні позаджерельних знань зменшення суб'єктивності досягається з допомогою чіткого і усвідомленого обрання дослідником тої методологічної позиції, котра є найбільш адекватною науковим уявленням про наукове пізнання. При цьому науковим може вважатись таке уявлення, яке не суперечить загальноновідомим і загальноприйнятим в науці фактам. Це не скасовує багатомірності світоглядних позицій і методологій, якщо у їх підстав лежать науково перевірені факти. Наявність відмінних підходів була і залишається головним рушієм наукового прогресу. Важливо тільки, щоб вибір методологічної орієнтації був зроблений суб'єктом

свідомо і витримував критику з точки зору відповідності конкретному фактичному матеріалу.

Для зменшення або елімінації суб'єктивізму на рівні джерельних знань розроблена теорія і методика аналізу джерел, які представлені у спеціальній історичній дисципліні — *джерелознавстві*. Оволодіння ними дозволяє історика максимально виокремити об'єктивну інформацію про досліджувані явища. Зауважимо, що джерелознавство є динамічною наукою, котра постійно вдосконалює свій дослідницький інструментар і домагається все більш вагомих результатів у декодуванні джерел.

Найскладніше еліминувати вплив на історичне вивчення поза-наукових чинників, зокрема політичних та ідеологічних, оскільки він проявляється часом підсвідомо на всіх етапах наукового пізнання. У таких випадках досліднику найбільш доцільно не прикриватися «плащем об'єктивності», а відверто декларувати свої політичні або ідеологічні позиції, що дає можливість прискіпливо перевіряти аргументованість тих чи інших положень історичної праці.

Вищесказане спонукає давати швидше негативну відповідь на питання про можливість існування абсолютно «об'єктивного історика». Оскільки немає абсолютної істини і абсолютних знань, а лише відносні, то й не може бути абсолютно об'єктивного дослідника. Однак наближення кожного суб'єкта історичного пізнання до об'єктивності залежить від його вміння послугоуватись засадами і принципами наукового пізнання на всіх етапах дослідницької роботи — від постановки робочої гіпотези до формування наукових знань.

Творча активність суб'єкта. Наукове пізнання здійснюється як творча діяльність суб'єкта. Природа творчості є складною і слабо дослідженою. Діяльність дослідника здійснюється неусвідомлено, інтуїтивно. У підсумку створюється ґрунт для розуміння процесу творчості, зокрема наукової, як ірраціонального, підсвідомого, іноді містичного.

Творчість завжди є активною розумовою діяльністю суб'єкта. Вона відбувається в ідеальних, абстрактних формах з допомогою систем знаків і образів. Незмінним атрибутом наукової творчості є *уява*, яка дозволяє вносити елементи суб'єктивного у реальний образ об'єкту (ідеальний об'єкт) і, тим самим, отримувати таку його картину, яка не відповідає реальності, але натомість дозволяє побачити нові сторони або властивості досліджуваного об'єкту.

Наукова творчість обмежена сферою інтелектуальної діяльності. Нове знання у творчому мисленні виникає у результаті багатьох

пізнавальних операцій. Однією з головних — є *конструювання* — особлива розумова діяльність суб'єкта щодо з'єднання елементів знання нестандартним способом в певну цілість, в результаті чого отримують такі теоретичні об'єкти, котрі несуть нову інформацію про світ, його риси і властивості. З допомогою конструювання отримують знання, яких немає у досвіді, і які народжені мисленням і уявою.

Конструктивний спосіб мислення називають нешаблонним (нестандартним). Творче мислення здійснюється в таких логічних формах, котрі не повторюють відомих правил. Але у підсумку одержують нові знання. Після того, як нове знання і способи його досягнення будуть формалізовані, вони перетворяться у шаблонні (стандартні) знання. Повторення розумових операцій за шаблоном перетворює творчість у схему, котра немає нічого спільного з дійсною творчістю.

Наукова творчість залежить від багатьох соціальних чинників, але передусім від індивідуальних рис суб'єкта, його здібностей і придатності до творчої (нешаблонної) розумової діяльності.

Означені елементи творчої активності суб'єкта характерні для будь-якого наукового пізнання. Конструктивні можливості історика-дослідника певною мірою ширші, ніж у представників інших наук, оскільки він має можливість до нескінченності розширювати поле психологічно-соціально-природних зв'язків будь-якого об'єкта пізнання, розглядаючи його у контексті все більш різноманітних пов'язань і ґрунтуючись на здобутки та методи інших наук. На жаль, це не завжди усвідомлюється деякими фаховими істориками, котрі з неприязню ставляться до запровадження усяких новацій (методів, зокрема математичних, теорій, наприклад інформативних тощо) до історичного пізнання. А це, на наш погляд, звужує пізнавальні обрії науки історії.

V. РІВНІ І ЕТАПИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКА

... Ми потрапляємо в те, що називається мисленням, коли мислимо самі. Щоб нам це вдалось, ми повинні бути приготованими вчитися мислити...

М. Хайдеггер

Теоретичний і емпіричний рівні наукового пізнання в історії. Головними елементами науки є теорія і емпірія. Усі дискусії навколо проблеми історичного пізнання так чи інакше зводяться до спроб або розмежувати ці поняття, або з'єднати їх в єдине ціле. У філософії до емпіричного рівня відносять реальне знання, а до теоретичного — знання про світ у його взаємопов'язаності. Для історії, як і для інших наук, поділ знань на емпіричний і теоретичний рівні є умовним; він необхідний для кращого розуміння розумових операцій. Історичне знання являє собою виключно складну багатшарову систему, яка постійно ускладнюється в ході нагромадження все нових елементів. Крім того, воно може бути представлене і в ненаукових формах (міфи, чутки, анекдоти).

Історичне пізнання є процесом отримання знання, тобто є активною діяльністю суб'єкта-історика. Пізнавальна діяльність залежить від декількох суттєвих умов, пов'язаних з особливостями історії як об'єкту дослідження і історика як суб'єкта вивчення (див. розд. III і IV).

Загальну схему процесу пізнання можна накреслити як нагромадження фактів, їх акумуляцію і узагальнення, формалізацію на рівні закономірності (зв'язку і взаємодії), розробку теоретичної концепції і, нарешті, побудову наукової картини світу. Ця схема

властива для всіх наук. Емпіричні завдання пізнання розв'язуються на рівні роботи з конкретними фактами, теоретичні — на рівні встановлення закономірних (сутнісних) зв'язків між фактами. Обидва рівні пізнання мають мету отримання знання у його фактичному вигляді: синтез емпірії і теорії у підсумку дає нову емпірію — перетворене через теорію конкретизоване знання про факти. Таким є постійний рух пізнання до знання, покликаного наблизити нас до сутності об'єктів і явищ.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання відрізняються здатністю проникнення в сутність явищ або їх рис. Чуттєві дані, виражені з допомогою мови, несуть свідчення про окремі явища — їх опис і кількісну сторону — тобто *інформацію*. У емпіричних знаннях відображаються певні зв'язки та регулярності, але вони є лише відбиттям зовнішньої сторони зв'язків у часі і просторі (князь Ігор був вбитий, бо хотів зібрати більше данини з деревлян).

Теоретичне пізнання проникає в сутність явищ, які вивчаються. Теоретичне знання виникає як результат логічного перетворення емпіричних даних з допомогою логічних операцій — аналізу, синтезу, порівняння тощо. Різниця між емпіричним і теоретичним пізнанням впливає з різних методів. Методи емпіричного пізнання — спостереження, експеримент, опис чуттєвих даних. Усі вони дають первісну інформацію про минуле, яка після відповідних перетворень стає історичними фактами (див. нижче). Методи теоретичного пізнання — ідеалізація і абстрагування. На рівні теоретичного знання створюються гіпотези, теорії, концепції.

На емпіричному рівні пізнання відбувається підведення чуттєвих образів від *поняття* і *терміни* — форми мислення, котрі розкривають відмінні ознаки речей і явищ («селянин», «війна», «власник» і т.п.). Поняття є підсумком тривалого досвіду пізнання оточуючого світу багатьма поколіннями людей; воно виражене у знакових системах — мові, символах, числах та ін. Їх формування являє собою складний і тривалий процес пізнання усіх попередніх поколінь. Оперування науковими поняттями і термінами є непростю справою, бо природній мові властива *поліваріантність* словникового запасу, зміна змісту багатьох понять у різних соціумах і в різні епохи. Тому одне із завдань наукового пізнання полягає у чіткому окресленні понятійно-термінологічного апарату, мови науки (напр. поняття «селянин» включало в себе значно відмінний зміст у XII, XVII, XIX і XX ст.).

На рівні отримання теоретичних знань дослідник має справу з більш широкими і узагальненими поняттями — *категоріями*. Категорії відображають найбільш суттєві (типові) властивості,

ознаки і зв'язки певних груп об'єктів або явищ (розвиток, прогрес, промисловість, повстання тощо). Вони можуть відрізнятися типами і рівнем узагальнення, але у підсумку є результатом наукового пізнання світу, узагальнюють знання про багатомірні явища реальності і, одночасно, слугують підставою для дальшого пізнання.

Виникнення нового знання представляє собою складний процес взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання. Центральною його ланкою є синтез об'єктивного і суб'єктивного. Конкретним механізмом мислення, який дозволяє поєднати об'єктивне і суб'єктивне, є *категоріальний синтез* — підведення емпіричних даних (інформації) під поняття, а потім категорії. В результаті з'являється знання, яке розкриває сутнісні сторони об'єкта і виражене у відповідній знаковій системі (мові).

Особливості теоретичного знання. Теоретичні знання є неодмінним результатом усякого наукового пізнання вже в силу застосування понятійно-категоріального апарату. Проте, підсумком дослідницьких зусиль завжди є конкретна *наукова теорія*. Вона є наслідком застосування до аналізу історичних фактів визначених пізнавальних *методів*, які дозволяють здобути інформацію і знання, що не лежать на поверхні фактів. Отримані з допомогою логічних прийомів знання відображають певні зв'язки між об'єктами і явищами, і є *теорією даних фактів* або науковою теорією. З цього випливає, що наукові теорії бувають різних рівнів узагальнення: *теорії на рівні окремих груп фактів* (теорія типів письма в палеографії, теорія укладання міжнародних угод і т.д.); *теорії на рівні процесів* (теорія європейського ренесансу, теорія фільварково-панщинної системи і т.д.). На рівні груп фактів і явищ, визначення «теорія» вживається умовно, оскільки йдеться про узагальнення однопорядкових у часі і просторі об'єктів. Тому для цих рівнів краще вживати термін «концепція». Головне завдання теорії — дати відповідь на питання: що відбувалось насправді? Вона повинна розкрити сутність охоплених теорією об'єктів, тобто пояснити їх. Але теорія має ще одну важливу функцію — *інструментальну*. Вона є засобом пізнання подібних, а також більш складних явищ.

Нині встановлено, що наукові теорії являють собою системи з ієрархізованою структурою. У всіх теорій є *базисний рівень*, який складається з: 1) фактологічної підстави (інформація про предмет вивчення); 2) конструктивної підстави (логічне поєднання елементів теорії між собою); 3) нормативної підстави (запозичення понять і категорій з інших теорій).

Для *історичних теорій* характерна загальна структура. Але є і певні особливості. Історичному знанню в цілому властивий *нарративізм* (описовість). Проте історичний нарративізм завжди є результатом переломлення фактів через позаджерельні знання дослідника, тобто через його теоретичні уявлення (докладніше див. нижче). Іншими особливостями історичних теорій є: а) спосіб викладу отриманих результатів не у вигляді законів, а — ланцюгу фактів; б) прихована (імпліцитна) частина пояснення, на відміну від природничих наук переважає висловлену (експліцитну).

Проблема об'єктивності теорії. Усі теорії є ідеальним знанням, яке не має аналога в реальності, а лише відображає певні сутності взаємодії реальних явищ. При формуванні теоретичних знань в процесі систематизації і узагальнення беруться до уваги лише суттєві, найбільш важливі риси і властивості, а інша їх частина залишається за об'єктом даної теорії. Іншими словами, побудова теоретичного знання є процесом логічної *ідеалізації* об'єкту пізнання. Ця ідеалізація зумовлена застосуванням методів пізнання, кожний з яких має свої сильні сторони і обмеження. Співвідношення між теорією і методом в сучасній науці характеризується так: метод дає фактичний матеріал для теорії і дозволяє її будувати; теорія обґрунтовує застосування методу; коли одержані з допомогою методу знання не вписуються в існуючу теорію, то стара теорія відкидається і замінюється новою теорією, яка включає нові факти. Це не означає, що стара теорія була невірною — вона просто відображала існуючий на той час рівень знань про риси і властивості досліджуваних об'єктів. Новому рівневі знань відповідає нова теорія. Таким чином, рух до істинного знання є постійним і нескінченним. Застиглість теоретичного знання — смерть для науки!

Вищою формою теоретичного знання є *ідея*. Кожна теорія має провідну ідею, яка об'єднує навколо себе розрізнені знання. Своєрідність ідеї полягає в тому, що вона представляє собою ідеалізований об'єкт і спосіб діяльності з ним. У такому випадку ідея є «запереченням» знання, оскільки в ній доведені до абсолюту окремі властивості об'єкта, а значить виникає суперечність між емпірією і теорією. Подолання цієї суперечності можливе лише на підставі нагромадження нових знань і заперечення старих теорій та їх ідей. (Тому сфера ідеології є настільки віддаленою від теоретичних і емпіричних знань, що з'являється небезпека її відриву від науки через догматизацію і абсолютізацію окремих теорій).

Етапи пізнавальної діяльності історика. У літературі існують різні підходи до структури і етапів пізнавальної діяльності історика-

дослідника, у які ми не будемо заглиблюватись. На наш погляд, більш відповідний т.зв. комбінований підхід, який пропонує виділення вузлових етапів в процесі руху пізнання дослідника: від обрання об'єкту і предмету вивчення до формування науково-історичних знань.

Перш ніж говорити про структуру історичного пізнання, потрібно з'ясувати зміст головних пізнавальних *процедур*. Будь-яке наукове пізнання складається з процедур — питань і відповідей. У історії вирізняють три головних питання:

1. Що було? (фактографічне питання).
2. Чому так було? (теоретичне).
3. Які наукові висновки можна зробити з дослідження минулого? (теоретичне).

Відповідаючи на перше питання, історик реконструює події минулого. Друге питання пов'язане з поясненням історичних подій і явищ, або логічною операцією, яка має назву експланація (див. нижче). Третє питання повинно сформулювати відповідь стосовно цінності історичного досвіду для сучасності. Пізнавальні процедури задають загальну схему історичного пізнання, яку, з метою з'ясування конкретних дій суб'єкта доцільно умовно розчленувати на ряд етапів.

Підготовчий етап. Він складається з декількох пізнавальних процедур. *Перша* — вибір актуальної теми дослідження, тобто об'єкту і предмету пізнання. Вибір теми завжди зумовлений сучасними суспільними процесами. Сучасне життя потребує ретроспективного погляду у минуле. Цю процедуру ще називають також «оціночною», оскільки в ній концентруються впливи світогляду суб'єкта, його бачення картини світу. Для вибору теми потрібні певний досвід фахової роботи, орієнтація в проблематиці, котра заслуговує особливої уваги дослідників (тому тему для початківців завжди формує науковий керівник — більш досвідчений фахівець).

Сучасність ставить перед істориками запитання, на які вони повинні дати наукові відповіді. (Так, утворення незалежної України законодавчо привернуло увагу істориків до проблем нації і національних рухів, держави і державності тощо). Це є законним, оскільки завдання історії як науки полягає у виконанні соціального замовлення. Проблема тут в тому, щоб, виконуючи соціальне замовлення, науковці не прагнули «підігнати» свої висновки під «замовлення» певних політичних сил або ідеологій. Якщо б таке сталося, то можна вести мову не про науку, а про «кон'юнктуру» історію.

Щоб цього не сталося, наукове дослідження повинно спиратись на існуючі наукові школи і напрямки, нагромаджений пізнавальний доробок. Крім того, актуальність тематики диктується і тими проблемами, котрі набувають значення з точки зору послідовного і спадкоємного розвитку самої науки, тих питань, котрі виникають у вивченні як нових, так і попередніх проблем.

Одним з питань організаційного розвитку науки є співвідношення держави і наукової структури. Наука, особливо гуманітарна, не в стані розвиватись без матеріальної підтримки держави. Держава, як і інші політичні громадські структури зацікавлена у розвитку науки. Але вони майже завжди прагнуть нав'язати науці кон'юнктурність. Тому завданням науковців є усунення або нейтралізація кон'юнктурних впливів, які можливі тільки за умов визначення актуальної проблематики самими вченими, в тому числі з допомогою наукової експертизи.

Друга процедура передбачає постановку дослідницького завдання і формування робочої гіпотези. Ця процедура теж вимагає як правило високого рівня підготовки фахівця, обізнаного з проблемними питаннями своєї галузі. Щоб обрати об'єкт та предмет пізнання і висунути робочу гіпотезу необхідно мати докладне уявлення на рівні теоретичних знань: про теорію і методи пізнання обраних явищ і процесів, джерельне забезпечення дослідження, місце і роль об'єкту вивчення серед інших об'єктів даної епохи і середовища тощо. Іншими словами, історичне пізнання обов'язково починається з теоретичного рівня. Тільки від нього можна перейти до емпіричного.

Дослідницьке завдання спочатку ставиться тільки у загальних рисах і лише в ході подальшої роботи виявляються більш конкретні можливості дослідника отримати нове знання. Тому на відміну від своїх попередників, історик повинен знайти нові можливості розкриття сутності досліджуваного явища. Це може виявитись у трьох варіантах: 1) залучення нових джерел, які несуть нову інформацію про об'єкт пізнання; 2) отримання нової інформації з відомих джерел; 3) застосування нових методів, які дозволяють розкрити нові сторони явища. Тому остаточно постановка дослідницького завдання є початковим і завершальним етапом пізнання (до нього необхідно повертатись після вивчення об'єкту, щоб внести корективи у попередню робочу гіпотезу).

Інформаційний етап. На цьому етапі дослідник виконує декілька пізнавальних операцій, зміст яких можна окреслити як формування інформаційної бази дослідження. Збирання і обробка інформації передбачає три послідовні операції. Перша — *бібліографічна*

— передбачає збір інформації про саму історичну інформацію. Створення бібліографії теми полягає у нагромадженні даних про спеціальну літературу і джерела, які дозволяють підійти до вивчення об'єкту. Методика бібліографічного пошуку розробляється спеціальною наукою — бібліотекознавством. Методологічні аспекти бібліотекознавства вимагали б окремого розгляду, який виходить за межі даної праці.

Друга операція — *історіографічна* — включає в себе опрацювання спеціальної наукової літератури. Вона покликана сформулювати уявлення про об'єкт вивчення у контексті його суспільно-історичного тла, місця і ролі серед інших подібних об'єктів. У ході ознайомлення з літературою починається нагромадження інформації про об'єкт пізнання, його взаємини з іншими об'єктами, формується уявлення, його особливі риси та властивості, методи і підходи попереднього дослідження. Історіографічне вивчення закладає інформаційні підвалини майбутнього дослідження. Історіографія є самостійною науковою дисципліною, котра має свою теорію і методи пізнання. Особливістю історіографічного вивчення є те, що воно як попереджає пізнання, так і є завершальним етапом, на якому дослідник спроможний сформулювати власну думку про об'єкт.

Третя операція — *джерельна* — передбачає опрацювання джерел, які дозволяють безпосередньо скласти уявлення про об'єкт дослідження, визначити його предметну сторону (якщо така не була визначена на підготовчому етапі, або змінити її на іншу після опрацювання спеціальної літератури). Вивчення джерел вимагає опанування дослідником окремої історичної дисципліни — джерелознавства.

Загалом інформаційний етап передбачає розв'язання низки методологічних питань. Зазначимо лише деякі. Передусім, виявлення, відбір і аналіз джерел повинні орієнтуватись на забезпечення кількісної і якісної *репрезентативності історичних даних*, необхідних для вирішення дослідницького завдання. Репрезентативність залежить не стільки від кількості залучених джерел, скільки від їх інформаційної цінності. Тому прагнення залучати якомога більше джерел не дає очікуваного результату. Важливішим є знаходження і залучення таких джерел, які розкривають суттєві риси об'єкта, його властивості і зв'язки. І тут виникає ряд труднощів. Перша — виявлення самих суттєвих ознак, які виражають властивості об'єкту (які ознаки розкривають явище українського козацтва XVI ст.?). Друга — виявлення суттєвих взаємозв'язків, які властиві тій чи іншій суспільній системі (чи національні моменти

були властиві українському суспільству XVII ст.?). Третя — джерела можуть не містити безпосередньо виражених ознак об'єкту (джерела рідко створювались для майбутніх дослідників!). Перші дві труднощі можна подолати збільшенням числа ознак, які запроваджуються до аналізу. Третя — вимагає складних операцій витягнення з джерел «прихованої» інформації (опосередкованих відношень).

Щодо кількісної репрезентативності даних, то вона має значення при вивченні масових процесів. Таке вивчення завжди полягатиме у дослідженні *вибіркових* даних. Робота з вибіркою дає добрі пізнавальні результати, якщо дослідження здійснюється за принципами вибіркового аналізу (розділ математичної статистики). У всіх інших випадках є небезпека суб'єктивізації і спотворення результатів. Важливого значення набуває залучення системи методів, які застосовано до вивчення теми (див. нижче розд. VI).

Не можна оминати проблеми *історичного джерела*, яка сьогодні найбільш повно розглядається в світлі теорії інформації. Усі історичні джерела є носіями інформації, котра є підставою для реконструкції минулої реальності. Теорія інформації дозволяє подолати спекулятивні міркування і поставити проблему історичного джерела на загальнонауковий ґрунт, усунути на другий план традиційні проблеми про соціальну природу історичних джерел.

Головне прикладне завдання джерелознавства нині полягає у підвищенні інформаційної віддачі джерел. Завжди існувала невідповідність між цілями творців джерел і завданнями історика. Тому гостро стоїть проблема максимального збільшення інформаційності збережених джерел. Напрямки і способи її вирішення подає *інформатика*. Згідно неї інформаційний процес соціального життя є складним поєднанням об'єкта, суб'єкта і інформації. Об'єкт є підставою і джерелом інформації для суб'єкта. Як свідомо істота суб'єкт взаємодіє з навколишнім середовищем і завжди прагне отримати інформацію для досягнення визначених цілей. Тому в інформаційному процесі завжди має місце прагматичний аспект, а сама інформація може розглядатись в аксіологічному (ціннісному) плані. Проте, обсяг і характер інформації, що виникає в інформаційному процесі, зовсім не визначається лише метою, для якої вона створюється. Органічною властивістю інформаційного процесу є завжди присутність поряд з цільовою інформацією також надлишкової інформації, оскільки в реальності ознаки і властивості об'єктів тісно переплетені. Крім прагматичного аспекту, інформація завжди має семантичний аспект. Він пов'язаний з «прихованою» інформацією. Її ще називають

аспекти. Спроби усунути суб'єктивність в оцінці історичних фактів з допомогою зведення індивідуального до соціального (у вульгарному матеріалізмі) не дала задовільного результату. Зараз йдуть пошуки інших способів об'єктивізації історичного факту, який би не полягав у зведенні, а органічно поєднував індивідуальне і соціальне, одичне і масове, ідеальне і матеріальне.

Широке коло теоретичних проблем торкається факту джерела. На стадії оперування фактами джерела важливе значення має *герменевтика* — розгадування і тлумачення їх змісту.

Не менш важливими є проблеми науково-історичних фактів. Особливо гострою є відповідальність історика за об'єктивність формування історичних фактів. Адже в ході історичного пізнання здійснюється не просте відновлення фактів джерела, а їх конструювання — очищення від спотворень, постановка в систему зв'язків з іншими фактами. Тобто це є «концептуалізований» факт, пропущений через світогляд реконструктивного етапу пізнання — власне реконструкція дослідника.

Друга операція реконструктивного етапу пізнання — власне реконструкція історичної дійсності у свідомості суб'єкта. Вона відбувається на підставі історичних фактів, котрі у своїй сукупності і після відповідної систематизації дозволяють уявити досліджуваній об'єкт у взаємозв'язках, рисах і властивостях. Головна складність реконструкції полягає в тому, що джерела не можуть дати необхідної повноти фактів, тому уявлення про об'єкт вивчення завжди є ідеалізованим і неповним. Іноді (наприклад в археології або давній історії) поодинокі дані не дозволяють здійснити реконструкцію образу об'єкта; тоді потрібно відмовитись від цієї операції, обмежившись поясненням окремих фактів.

Загальне призначення реконструкції історичної реальності полягає у формуванні представницької системи наукових фактів, які описують цю реальність. Ця система є науковим описом досліджуваної реальності (об'єкта, явища) в межах поставленого завдання. Реконструкція є першим результатом пізнавальної діяльності історика і має самостійне значення. Результати реконструкції у вигляді опису проміжних наукових результатів часто друкуються окремими виданнями (джерела з коментаріями, бібліографічні і тематичні хроніки тощо). Але такі описи не розкривають сутнісних якостей об'єкту. Процедура пізнання вимагає відповіді на питання — чому так було?

Пояснювальний (теоретичний) етап. Власне наукове знання створюється на теоретичному рівні пізнання. Підставою для одержання науково-теоретичних знань є науково-історичні факти.

Якщо на попередніх етапах пізнання об'єкту здійснювалось переважно з допомогою опису (на підставі джерел), то на теоретичному рівні — шляхом пояснення. Наукове пояснення здійснюється через виявлення сутнісних рис, властивостей, зв'язків, форм генези, функціонування об'єкту.

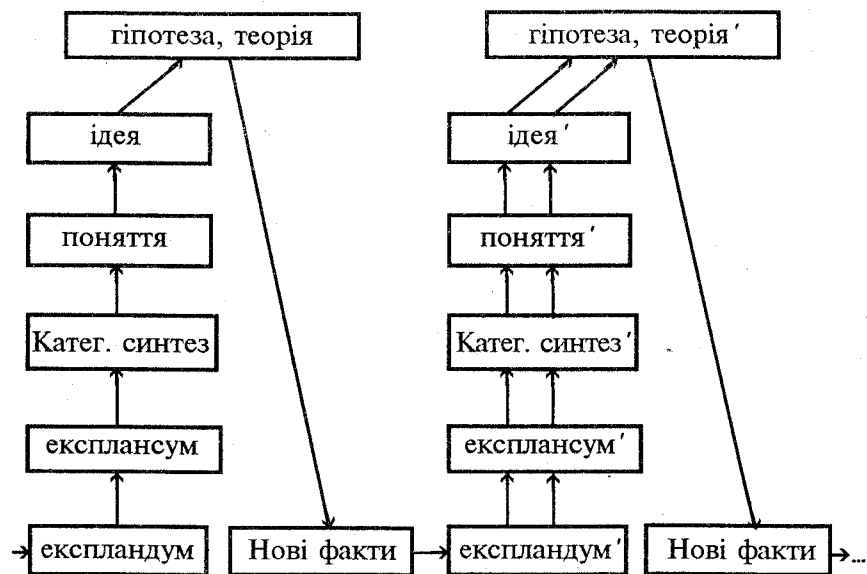
У великій літературі, присвяченій історичному поясненню і розумінню, центральними питаннями є принципи і види історичних пояснень. Пояснення є чисто розумовою, логічною операцією, яка здійснюється з понятійно-категоріальним апаратом. Логічна процедура поєднує два обов'язкових компоненти: *експландум* або сукупність положень, які описують пояснюване явище, і *експлансум* або сукупність пояснювальних пропозицій. Підведення експландума під екплансум дозволяє одержати науково-теоретичне знання про об'єкт.

Логіка цієї процедури передбачає пошук певної ідеї, теорії, виходячи з яких можна розкрити внутрішній взаємозв'язок наукових історичних фактів. Це розкриття здійснюється шляхом категоріального синтезу: положення експландуму (факти) підводяться під поняття і категорії певного експлансуму (теорії). Результатом такого синтезу є формування наукового поняття, яке розкриває внутрішній зміст історичного явища. Такий синтез здебільшого не є одноактною логічною операцією, а тривалим процесом повторення на різних рівнях і стадіях.

Головним стрижнем теоретичного ядра є ідея. Висунення ідеї є складним творчим пошуком, в якому задіяні різні логічні операції (порівняння, узагальнення, абстрагування тощо). Важливу роль відіграють інтуїція і уява, а також деякі індивідуально-психологічні чинники. Пояснення фактів з допомогою ідеї і категоріального синтезу має спочатку *гіпотетичний* (ймовірнісний) характер. Гіпотези є однією з вагомих форм наукового знання. Там, де доказовість наукових гіпотез ускладнена відсутністю необхідних фактів, наукове знання може протягом тривалого часу залишатись гіпотетичним (напр. рання історія слов'ян і т.п.).

Істинність гіпотез повинна перевірятись новим емпіричним спостереженням. Якщо воно підтверджує гіпотезу, то вона стає істинним науково-теоретичним знанням. Якщо ні, то потрібен пошук нової ідеї і новий категоріальний синтез (див. мал.3).

Завершальною формою теоретичного знання є наукові теорії (див. розд.IV). У теорії сконцентровано найбільш важливі (сутнісні) знання про об'єкти і явища минулого. Виникає складне питання — теорією чого виступає теорія в історичній науці? Нам видається (про це йшлося у розд.III), що історичні теорії є *теоріями змін*

Мал.3. Загальна схема одержання теоретичного знання.

соціальних систем та їх структурних елементів. А як така, кожна соціальна система, а також її структурні елементи можуть бути представлені у *концептуальній моделі*. Усяка модель, як відомо, є ідеалізованою схемою дійсності, одержаною з допомогою абстрагування («ідеальні типи» Вебера, суспільно-економічні формації Маркса, цивілізації Тойнбі тощо). Такі моделі (гіпотези, теорії) служать теорією і методом для дедуктивного пізнання минулого. Але лише до того часу, доки витримують конфронтацію з фактичним матеріалом. Як і кожна інша наука історія потребує такого рівня теорії, котрий би відповідав загальним уявленням про об'єкт і спосіб його пізнання. Такою теоретичною історією і є методологія, яка зробила тільки перші кроки як самостійна наука у ХХ ст.

Сьогодні розрізняють декілька видів *історичних пояснень*. П'ять видів використовуються при поясненні масових явищ і процесів. Пояснення через закон (1) є найбільш загальним поясненням (напр. закономірність поділів Польщі і т.д.). Поширеними є причинно-наслідкові пояснення (2), які встановлюють причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами та їх ознаками. Генетичні пояснення (3) необхідні тоді, коли стоїть завдання пояснити історичні явища у

часовому вимірі. Структурні пояснення (4) розкривають сутність через аналіз структури досліджуваного об'єкту. Функціональні пояснення (5) спрямовані на виявлення функцій окремої структури у загальній системі даного явища. Ще три види пояснень застосовуються до одиничних та індивідуальних об'єктів. Це мотиваційне (6), яке полягає у пошуку причин певної діяльності у мотивах (інтересах) конкретних осіб або груп. Нормативне пояснення (7) шукає причини дій людей у певних соціальних нормах (традиціях, звичаях тощо). Психологічно-емоційне пояснення (8) запроваджує зв'язок з психологічно-емоційними рисами історичних осіб (твердість, жорстокість, боязливість і т.д.).

Пояснення обов'язково передбачає коректність у формулюванні положень як експландуму, так і експлансуму. У зв'язку з цим важливе методологічне значення має *принцип історизму*, який зобов'язує дослідника суворо дотримуватись рамок часу і простору при поясненні минулих явищ. Згідно з ним, соціум розглядається як цілісна система, всі елементи якої взаємопов'язані та узгоджено розвиваються у часі і просторі. Проте, принцип історизму, що знайшов найбільш повну розробку в історичному матеріалізмі, вимагає сприйняття дослідником ще двох невід'ємних методологічних принципів пізнання. Перший — принцип *холізму*, який передбачає визнання пріоритету цілого по відношенню до його складових частин. Другий принцип — *есенціалізму* — визначає у цілісній системі передусім суттєві зв'язки, які є провідними у існуванні всієї системи. Усі три вказані вище методологічні принципи вимагають *інтегрального* трактування історії і, тим самим її пояснення і розуміння. Якщо відмовитись від них, то зникне об'єкт історичної науки, а з ним і сама наука.

Проте, самі по собі пояснення не розкривають всього складного механізму пізнання внутрішньої сутності історичних явищ. Для пізнання і отримання теоретичних знань застосовуються різноманітні методи (див. розд. VI).

Нарративний етап. Самостійна роль історичного опису у пізнанні минулого виокремилась лише в 60-х роках ХХ ст., хоча «описовий» характер історії підкреслювався ще у ХІХ ст. Процес «наррації», тобто конкретного опису історичного минулого або матеріалізації наукових знань розглядався майже виключно з точки зору методики, техніки підготовки тексту. Але прискіплива увага теоретиків до проблем пояснення і розуміння змусила звернути увагу на пізнавальні аспекти історичного опису (праці Х.Уайта, У.Б.Геллі, А.Данто та ін.). Дослідження методологів призвели до виникнення у 70-80-х роках впливового напрямку «нарративізму».

Наррація є безсумнівно завершальним етапом історичного пізнання, етапом об'єктивізації науково-історичних знань суб'єкта-дослідника. Викладання знань, як показує досвід, ніколи не є простим перенесенням на папір (або інший матеріал) усіх знань, нагромаджених істориком. Вибірковість використання цих знань суб'єктом пізнання ставить ряд теоретичних проблем.

Історична наррація тісно пов'язана із свідомою діяльністю дослідника, коректністю проведених ним попередніх пізнавальних операцій, структурою, логікою, мовою та іншими складовими. Опис завжди складається з висловлювань, котрі несуть ту чи іншу інформацію. Їх можна поділити на два класи — *фактуальні* (ті, що описують факти) і *висновкові* (теоретично-пояснювальні). Фактуальний опис є доказовою підставою для теоретичних висновків. Виникає проблема достатності фактуального опису, яка розв'язується інакше, ніж на етапі реконструкції. Під час останньої йдеться про врахування і узагальнення якомога більшої маси фактів. На рівні опису неможливо подати усі факти. Тому потрібен відбір фактів на підставі теоретичних понять. У масових процесах — це факти, що характеризують суттєві чинники, на рівні індивідуальних явищ — причинно-мотиваційні чинники і факти, що їм відповідають. Відбір є обов'язковим, він залежить від обраних на початку теоретичних засад (гіпотез, теорій).

У процесі відбору виникають дві головні небезпеки: 1) обґрунтування суттєвих чинників; 2) можливість «підгонки» фактів під теорію і теорії під факти. Усе це свідчить про значення теорії в історичному пізнанні, яка дозволяє зв'язувати і розподіляти факти згідно теоретичних уявлень.

У науці виділяють два види історичної наррації — *хроніку* і *історію*. Відмінність між ними знаходять в тому, що «хроніст» описує перебіг подій, не знаючи їх наслідків. «Історик» має справу з доконаним явищем, що має свою генезу, розвиток, наслідки. Тому «історик» завжди володіє більш повною інформацією про об'єкт дослідження. Але в цілому обидва види наррації не слід протиставляти, оскільки вони є відмінними жанрами людської творчості.

Для будови історичної наррації необхідні певні *засоби*, серед яких виділяють: 1) історичну уяву, 2) мову, 3) класифікаційні поняття, 4) альтернативні судження. Історична уява ще слабо досліджена, проте відомо, що вона не вичерпується знанням детальних фактів та їх поясненням. Для неї потрібна більш широка ерудиція та інформованість суб'єкта пізнання. Іноді уяву ототожнюють з *інтуїцією*, хоча не піддається запереченню твердження, що

уява (як і інтуїція) у науці спирається передусім на великий обсяг позаджерельних знань і особисті емоційно-психологічні риси дослідника.

Проблеми мови наррації пов'язані з багатьма розділами мовознавства, семантики. Особливо важливим є семантичне тлумачення слів. Уживання в історії т.зв. «природної» (поточної) мови є одночасно перевагою і небезпекою, оскільки в ній багато нечітких і багатозначних слів. Від історика вимагається окреслення усіх суттєвих понять, які ним вживаються (напр. термін «революція» має декілька суттєво відмінних тлумачень). Це зауваження стосується також запозичення істориками понятійного апарату інших наук. Особливої уваги заслуговує використання істориком образних засобів літератури (метафор, гіпербол, порівнянь тощо). Образність і літературність мови опису має важливе, але другорядне значення, оскільки за їх вживанням криється небезпека затуманення або спотворення змісту. Ідеалом наррації є зрозуміла і проста мова, яка полегшує дохідливість думок дослідника. Загалом проблема мови опису вимагає окремого розгляду. У даному місці ми лише сигналізуємо цей аспект наррації.

Класифікаційні поняття є неодмінною умовою історичного опису. Вони вживаються при впорядкуванні фактичних даних і вимагають обов'язкового окремого означення (напр. «партія» у Давньому Римі, у середні віки і у ХХ ст.).

Альтернативні судження відіграють велику роль в науці. Запровадження їх у опис допомагає розкриттю змісту історичних явищ, дозволяє сформулювати ще одну робочу гіпотезу. Але це можливе лише при нагромадженні великого за обсягом і значенням історичного матеріалу.

VI. МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

...Розвиваючи і вдосконалюючи метод, як і саму науку, ми вчимося на спробах і помилках і потребуємо критики, завдяки якій ми бачимо власні помилки...

К.Поппер

Класифікація наукових методів. У загальному плані науковий метод представляє собою теоретично обґрунтований пізнавальний засіб. Він є результатом колективного досвіду науковців у пізнанні об'єктивної реальності. Усталений і апробований метод має свою теорію і техніку, які дозволяють встановлювати можливості і обмеження у його застосуванні. У конкретному дослідженні використовуються різні наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення досліджуваних явищ. У літературі виділяють чотири групи методів. Перша — найбільш загальні, світоглядні або *філософські*. Вони визначають загальний підхід до природи і суспільства. Таких підходів відомо два — метафізичний і діалектичний. Обидва відіграли свою позитивну роль в розвитку науки. Їх розгляд подано у філософській літературі.

Друга група методів — *загальнонаукові*. Вони використовуються у всіх науках. Їх арсенал постійно поповнюється. До них належать як філософсько-логічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, описові і кількісні і т.д.), так і методи, запозичені з різних наук — історичний і логічний, системно-структурний, моделювання, алгоритмізація, інформативний тощо. Часом першу і другу групи методів об'єднують у одну.

Спеціально-наукові методи утворюють третю групу наукових методів. Засновуючись на загальнонаукових, вони мають специфіку застосування у різних науках. Четверта група — *конкретно-наукові*

методи. Використовують у окремих науках при розв'язуванні визначених наукових проблем.

Усі наукові методи взаємопов'язані і, як правило, застосовуються у комплексі. Їх роль полягає у такій організації логічних операцій з поняттями, категоріями наукового дослідження, котрі уможливають одержання у підсумку сутнісних теоретичних знань. Немає можливості і потреби розглядати усю сукупність наукових методів. Звернемо увагу на окремі методологічні аспекти тих методів, котрі найчастіше використовуються істориками. Брак місця змушує обмежитись самою загальною характеристикою методів, щоб ввести читача у вказану проблематику.

Загальнонаукові методи в історії. З важливих загальнонаукових методів особливу роль відіграють *історичний і логічний*. Вони, як правило, розглядаються у взаємодії, оскільки відбивають єдність процесу людського пізнання у часі і просторі. Об'єктивна реальність може вивчатись суб'єктом тільки синхронно або діахронно, тобто у просторовому і часовому вимірах. Логічний метод розкриває рух і зміни об'єкту переважно у просторі, а історичний — у часі. Слід зауважити, що історичний і логічний методи дають найкращі результати саме у соціальних і гуманітарних науках, пов'язаних з вивченням людської діяльності. Вони зобов'язують дослідника підходити з великою увагою до категорій історичних часу і простору, котрі є визначальними при спробах пояснення і розуміння будь-яких явищ минулого. Неодмінними атрибутами цих методів є принципи — історизму, холізму, есенціалізму (див. розд. V).

Не менш важливу роль в історичному пізнанні відіграє *метод абстрагування*, або метод сходження від конкретного до абстрактного (від емпіричного до теоретичного). Цей метод включає три способи застосування. Абстрагування з допомогою відволікання (1) полягає в розгляді окремих рис або властивостей об'єкту без зв'язку з іншими і з об'єктом в цілому. Абстрагування з допомогою ототожнення (2) передбачає вивчення об'єкту на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкту. Абстрагування з допомогою ідеалізації (3) має на меті розумове конструювання ідеальних об'єктів з наперед заданими властивостями для того, щоб краще зрозуміти сутність його зв'язку з іншими об'єктами.

Застосування методу абстрагування змушує дослідника вдаватись до значної ідеалізації об'єкта пізнання, але зобов'язує також не зупинятись на цій ідеалізації, здійснюючи зворотній шлях від абстрактного до конкретного, тобто повертатись до реальних

об'єктів, котрі після такої процедури постають у повнішому образі своїх рис і властивостей.

Значне поширення у всіх науках, в тому числі історії, отримав *системно-структурний метод* і його різновид — структурно-функціональний. Метод зобов'язує будь-який об'єкт пізнання розглядати як систему, що складається з структурних елементів з визначеними функціями. Кожне соціальне явище (в тому числі людина) представляє собою складну систему, яка, одночасно, є структурним елементом більш широкої системи і складається з елементів, котрі в свою чергу є системами з іншими структурними елементами. Соціальні системи є різного рівня — держава, етнос, сім'я, рід, стан, партія, громада, промисловість і т.д. і т.п. Ознаками будь-якої системи є функціонування її елементів — рух, розвиток, трансформація. Метод передбачає врахування суперечливості, яка закладена у самій суті об'єднання елементів у структуру і є джерелом її існування, розвитку і змін — від виникнення, через еволюцію до трансформації (видозміни). Законом системи є обов'язкова присутність в ній елементів міцності і цілісності, а також розкладу і дисбалансу. Переходи від одного стану системи до іншого (трансформації) описуються законами переходу.

Системно-структурний аналіз передбачає активне залучення до історії методів інших наук, передусім *математичних*. Останні пов'язані з широким використанням формалізації і моделювання. Математичні методи не так давно стали використовуватись істориками, але швидко отримали популярність при вивченні як масових, так і індивідуальних явищ минулого. Вони вимагають окремого докладного розгляду, тому ми змушені обмежитись лише констатацією їх значення.

Застосування системно-структурного методу в історії має свої особливості, які випливають з існування трьох рівнів структурних елементів будь-яких соціальних явищ: індивідуальних і неповторних подій, історичних ситуацій і історичних процесів. Проте метод передбачає, що всі події, ситуації і процеси у системі функціонально пов'язані, тобто мають системно-функціональне пояснення (детермінацію). У соціальних системах цей зв'язок не має однозначної детермінації, а проявляється як ймовірнісно-детермінований (випадково-ймовірнісний). Вирішальне значення при застосуванні системно-структурного методу має визначення системно утворюючих ознак, які виокремлюють сутність даної системи.

Однак цей метод, як і всі інші, має свої обмеження. Він надає перевагу статичному вивченню систем (шляхом побудови її

моделі), передбачає значний обсяг абстрагування (ідеалізації) системи, не враховує особливих і другорядних рис і властивостей.

Спеціально-наукові методи в історії. Серед багатьох спеціально-наукових методів звернемо увагу на ті, що найчастіше використовуються істориками. Серед них продовжує залишатись популярним *генетичний метод*. Його суть полягає у послідовному розкритті зародження і розвитку історичних об'єктів. Він є аналітично-індуктивним і описовим за формою, дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки еволюції явищ. Простота і доступність даного методу, увага передусім до фактографії тривалий час забезпечували йому популярність.

Проте цей метод має серйозні обмеження, оскільки спрямований на динаміку розвитку об'єкту в часі, яка, в свою чергу, може призвести до недооцінки статички суспільних явищ. Крім того, він може схилити до абсолютизації індивідуального і неповторного в досліджуваних явищах, перебільшення значення ранніх етапів розвитку об'єкта і недооцінки його еволюції і видозмін.

Порівняльний (компаративний) метод теж давніше використовувався дослідниками. На його підставі були розроблені усі теорії і концепції історичного процесу у новий час. Логічною підставою його є аналогія (встановлення подібності на основі співпадіння ознак об'єктів). Порівняння історичних об'єктів дозволяло робити узагальнення насамперед про їх спільні риси і властивості. Пізнавальні можливості цього методу є необмеженими. Але його використання передбачає обов'язок дотримання певних правил: 1) порівняння повинно відбуватись на підставі конкретних фактів; 2) факти повинні представляти одну епоху; 3) при порівнянні фактів різних епох можна говорити лише про відмінність, а не подібність.

Порівняльний метод має свої обмеження. Він складніший до застосування у зв'язку з необхідністю опанування знаннями за двома і більше об'єктами. Формальне застосування методу може вести до штучних і навіть спекулятивних висновків.

Типологічний метод використовується з метою впорядкування і узагальнення історичних фактів. Він передбачає групування фактів (або об'єктів) у якісно визначені типи на підставі властивих їм спільних ознак. Типологізація вимагає дотримання певних методологічних принципів: 1) обов'язкового виділення тих якісних ознак, за якими здійснюється групування об'єктів (для цього потрібні обширні позаджерельні знання); 2) наявність достатньо багатого фактичного матеріалу (об'єктів вивчення), який дозволяє здійснювати типологізацію. Метод є складним і трудомістким у застосуванні, передбачає опрацювання значного фактичного матеріалу. Добрі

результати при його застосуванні приносить залучення математичних засобів, зокрема кластерного аналізу. Разом з тим, типологізацію не треба плутати з класифікацією, яка передбачає просте групування фактів (об'єктів) у механічні кількісні групи.

Останнім часом в історії певна увага приділяється *діахронному методу*, який застосовується для вивчення складних соціальних процесів. Він пов'язаний із системно-структурним методом і намагається подолати його статичність, запроваджуючи динамізм у аналіз соціальних структур. Діахронний метод (прийшов з лінгвістики) полягає у дослідженні змін, що відбуваються із складними суспільними системами у часі і просторі. При застосуванні цього методу виникають значні труднощі, пов'язані з необхідністю оперування великим масивом різноманітних даних (створення моделі соціальних структур, прослідковування їх змін у часі). Здебільшого історики підміняють діахронне вивчення синхронним дослідженням окремих суспільних процесів.

Конкретно-наукові методи. Вони застосовуються для дослідження конкретних проблем і переважно не мають розробленої теоретичної частини, обмежуючись методикою (технікою) застосування. Найбільш поширеним у історії є метод фішек — тематичних виписок з документів і літератури.

Своєрідність методів дослідження диктується особливостями об'єкту і предмету, роботи з джерелами. Так при вивченні історії міст доводиться мати справу з аналізом креслярсько-архітектурної документації, а при біографічному дослідженні — з масою особистих і навіть інтимних документів. Методика вивчення таких різнопланових документів суттєво відрізняється.

Наведені вище методи наукового пізнання не вичерпують їх перелік. У кожній галузі історичної науки нагромаджено значний методичний доробок. Завдання дослідника полягає в тому, щоб чітко усвідомлювати зміст і логіку історичного пізнання, свідомо обирати методи досягнення наукових знань і розуміти можливості їх використання. При цьому слід пам'ятати, що жоден з методів не є універсальним і спроможним вирішити усі дослідницькі завдання.

VII. ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИЧНИХ ЗНАТЬ

...Історія — роман, який був; роман — це історія, якою вона могла би бути...

Едмон і Жюль Гонкури

Класифікація історичних знань. Знання є підсумком пізнання, результатом пізнавальних зусиль суб'єкта-дослідника. Одержані знання або доповнюють вже існуючу картину, або підтверджують (спростовують) вже нагромаджені знання. Для кращого осмислення і впорядкування здобутих знань застосовують їх різні класифікації. Найбільш загальна класифікація — за рівнем пізнання, яка виокремлює в історичних знаннях джерельні (емпіричні) і позаджерельні (теоретичні).

Джерельні знання, як зазначалось вище, мають самостійне значення і є тою критично осмисленою інформацією, котра стає доступною лише після реконструктивної діяльності дослідника. Самі по собі історичні джерела рідко коли вміщують готові знання. Вони вимагають серйозного декодування, яке під силу лише спеціалістові. «Код» — це мова джерела, без знання якої не можна сприйняти інформацію, що в ньому міститься. Знання «кодів» — результат засвоєння дослідником позаджерельних знань — від методології до мови включно. Тільки «декодоване» джерело стає джерельним знанням, перетворюється у наукові історичні факти.

Джерельні знання є фундаментальним елементом історичного знання, без якого вони не існують. Йому належить також самостійна роль, що полягає у просторовому відтворенні певних сторін минулого. Тому так важливо здійснювати наукове видання джерел, покликаних чинити вплив на широкі кола громадськості.

Позаджерельні (теоретичні) знання є підсумком і початком наукового пізнання в історії — без них неможливо здійснювати

жодні пізнавальні операції. Вони являють собою сукупність понять, тверджень, концепцій і теорій про минулу реальність; їм належить провідна роль в історичній науці. Джерелом теоретичних знань є лише досвід, нагромаджений попередніми поколіннями дослідників. При цьому вони є досить різноманітні і включають в себе: а) результати власних спостережень і пізнавального досвіду суб'єкта, б) результати історичних досліджень інших суб'єктів, в) здобутки інших наук. Підставою позаджерельних знань є ті знання, котрі складають загальний погляд на історію — методологічні знання. Але не менш важливе значення мають загальнонаукові знання — уявлення про наукову картину світу, про природні і соціальні процеси.

Посилення спеціалізації наукового пізнання змушує здійснювати також іншу класифікацію історичних знань. У загальній їх сукупності виділяють всесвітню і регіональні історії (Європи, Америки, Азії та Африки, Центрально-Східної Європи і т.д.), історію окремих держав і державних союзів (Франції, Німеччини, України тощо). При цьому має значення, що такі великі комплексні системи демонструють тісний зв'язок їх структурних елементів, дозволяючи отримати наукові знання про ці зв'язки. Політична організація суспільств формує ту структуру соціуму, котра відрізняється тісною взаємодією усіх її елементів. На першому плані — просторовий підхід.

Інша класифікація передбачає розчленування на епохи — історія первісного суспільства, середніх віків, нового і новітнього часу. Головна увага звернена на розвиток соціуму у часі. За такого підходу виникають проблеми періодизації — встановлення більш-менш прийнятних меж окремих періодів. Найбільш популярним сьогодні є цивілізаційний підхід, який дозволяє виокремити періоди відповідно до глибинних змін систем культурних цінностей людства. Класифікація за епохами вимагає дуже високого рівня узагальнення еволюції людських спільнот і виділення універсальних категорій, котрі були б здатні охопити спільні риси багатоманітних соціумів, водночас відсунувши на задній план менш значимі.

Ще одна класифікація наукових знань торкається групування за окремими історичними дисциплінами, об'єктом вивчення яких є визначені сторони соціального життя — політична, військова, економічна, історія культури та інші. Нарешті можлива класифікація за окремими явищами соціального життя — історії селянства, історія партій, історія війни, історія державних установ тощо. Кожний наступний рівень класифікації відображає рівні наукового пізнання — від одиничного до особливого, а від нього

до загального. Ці рівні відображають також процес спеціалізації історичного пізнання.

Минула реальність створює підстави для взаємного накладання різних класифікацій. Його результатом є специфічна поліструктурність як пізнання, так і історичного знання. Вибір класифікації зумовлений конкретними пізнавальними завданнями. Він зобов'язує лише дотримуватись методологічного принципу взаємозв'язку загального, особливого і одиничного. Йдеться про необхідність пізнання як окремих сторін соціального життя людей, так і розуміння загальних процесів розвитку людського соціуму. Без загального контексту неможливо пояснити конкретні явища минулого. Усі спроби вирвати якість з загальної картини історичної еволюції і розглядати його як таке, що немає зв'язку з оточуючим світом, приречені на невдачу.

Проблема істинності. Проблема істинності історичних, і загалом наукових знань, належить до найскладніших у методології історії. Істинним вважається таке наукове знання, яке дає адекватне відображення об'єкту пізнання суб'єктом. За змістом істинне знання не залежить ні від людини, ні від людства. В силу багатоманітності і невичерпності об'єктивного світу істинність наукового знання завжди залишається відносною. Кожний щабель наукового пізнання так чи інакше обмежений. Але кожна відносна істина вміщує у собі частку істини абсолютної.

Суб'єктивний характер пізнавальної діяльності не виключає можливості одержання об'єктивного істинного знання. Уся історія науки, в тому числі історичної, показує, що її розвиток йде шляхом все більш повного пізнання реальності і зростання обсягу істинних знань. Але та ж історія засвідчує, що в процесі пізнання можуть виникати помилки і навіть намірені спотворення. Останні не так рідко мали і продовжують мати місце у вивченні соціального розвитку, де політичні, ідеологічні та інші інтереси і просто психологічні чинники мали важливий вплив на істинність отримуваних знань. Причинами, які зумовлюють відступ від істинності (об'єктивності), можуть бути також обмеженість або невідповідність обраних методів пізнання, індивідуальні прорахунки і різного роду помилки.

Тому різні методологічні школи висували пропозиції стосовно критеріїв об'єктивності здобутих знань. У історичному матеріалізмі в якості критерію істинності була запроваджена *практика*. Вона є метою і змістом діяльності людей, в тому числі пізнавальної. Остання безперечно є предметно-практичною, тобто переслідує певні практичні цілі, закладені у методі дослідження.

Але й практика не є абсолютним критерієм істинності знань. Як окремих акт практика теж є відносною. Історичні знання не можуть перевірятись практикою. Залишається тільки перевірка істинності шляхом логічно-змістовного доведення достовірності отриманого знання в системі існуючих істинних знань. Один з таких способів отримав назву *верифікації* (від латин. — істинний). Вона передбачає співставлення усіх теоретичних знань з фактичними (емпіричними) даними. Якщо знання відповідає хоча б деяким фактам історичної реальності, то воно вважається істинним.

Ще один спосіб перевірки на істинність — *фальсифікація* — зобов'язує доводити істинність наукових тверджень шляхом доведення їх невірності. Якщо вони витримують спроби фальсифікації, то можна говорити про їх істинність.

Наступний спосіб отримав назву *методу виключення*. Він полягає у виборі з сукупності гіпотетичних теорій, які описують дану групу фактів, такої, що дає найменш суперечливе їх пояснення. Близький до цього способу є ще один — *метод включення* — або постановка отриманих знань у більш широку систему науково-історичних знань. Якщо вони вписуються у цю, перевірену раніше систему, то можна говорити про істинність.

Крім наведених вище способів перевірки наукових знань на істинність, існують ще ряд формальних методів і, зокрема, запропонований американським вченим Г.Кайбергом *метод індуктивної інтерпретації ймовірної достовірності* (з допомогою визначення математичної ймовірності фактів і логічних операцій оцінюється правдоподібність індуктивного висновку).

Проте, в науці уже давніше встановлено, що істинність є лише одним з критеріїв науковості знань. Істинними можуть бути також ненаукові знання і навпаки. Істинне наукове знання є лише кінцевим результатом складного пізнавального процесу. У ньому є стадії, коли знання є науковим, але ще не істинним. Далеко не всі гіпотези, які відіграли вагому роль у розвитку наукових знань, стали потім істинним знанням. Іншими словами, істинність знання не завжди є критерієм науковості. Істинність — це межа, до якої прагне пізнання.

Тому в науці запроваджено т. зв. *мінімальні критерії науковості знань*: проблемність, предметність, обґрунтованість, інтерсуб'єктивна перевірка, системність. Суть їх полягає в тому, що пізнання спрямоване на вирішення конкретних проблем. Сукупність цих проблем складає предмет науки на певній стадії їх розвитку. Науці властива відкритість для перевірки іншими суб'єктами висунутих аргументів, ідей і висновків, тобто вони повинні бути *інтерсуб'єктивно*

перевірені. Нарешті, наукове знання відрізняється впорядкованістю, логічною зв'язаністю і несуперечливістю запропонованих положень (системністю).

Однак, і вказані вище положення не вичерпують *еталона науковості*. У науці завжди є певний історично змінний еталон науковості. У його розробці існують два підходи — методологічний редуccionізм, що зводить еталон науковості до нормативного зразка, запропонованого найбільш «досконалою» галуззю пізнання (механіка, фізика, математика), і методологічний плюралізм, який виходить з неможливості єдиного для всіх наук ідеалу науковості. У всі попередні часи переважав редуccionізм, який проходив різні стадії — від математичного еталону з кінця XVIII ст. до еталону знання неокантіанців. У наш час обидва підходи зблизились на підставі інтеграції і взаємопроникнення наук. З одного боку, спостерігається намагання гуманізації природничих наук, їх спрямування на розв'язання найгостріших проблем людства (енергетика, екологія і т.п.). А з другого боку, — проникнення методів і теорій природничих наук у гуманітарні, зокрема у історію (див. розд. II). У цьому немає нічого дивного, оскільки сенс наукового пізнання полягає у створенні наукової картини усього світу, в центрі якого стоїть Людина і її буття.

Аксіологічні аспекти історичних знань. Цінність і оцінювання здавна були у центрі методологічних розважань істориків. Аксіологія, або вчення про цінності, належить до окремих розділів філософії. Оціночні моменти в історичних знаннях не слід плутати з питаннями цінності наукових знань. Категорії «оцінка» і «оцінювання» цілком належать до суб'єкта пізнання, визначають його особисту позицію, соціальну і морально-етичну орієнтацію. Оцінювання властиве суб'єкту на всіх етапах пізнання, але особливо яскраво проявляється на етапі наративу.

Загальний погляд на оцінювання в історії дозволяє виділити два типи інформації про дійсність: а) про саму оцінювану дійсність, б) про систему цінностей історика, яка є функцією позаджерельних знань і позанаукових чинників. За таких умов *оцінююче судження* завжди вміщує подвійне ставлення до дійсності — судження про явище в межах самої минулої дійсності і судження дослідника про реальність, виходячи з виключно суб'єктивних критеріїв оцінювання. У другому випадку методологія може лише констатувати наявність тої чи іншої оцінки і її джерела. Тому дослідники зобов'язані (хоч це не завжди робиться) декларувати свою систему цінностей, яка є підставою оцінювання історичних явищ.

Система цінностей є змінною категорією. Кожна епоха і суспільство виробляли відмінні системи цінностей, які охоплювали матеріальні і духовні умови життя людей (у давнину захоплення майна і невірників вважалося героїчним і гідним вчинком).

Коли йдеться про історичне знання, то в центрі уваги постає аксіологічний підхід дослідника. Кожна людина, в т.ч. дослідник відбиває системи цінностей сучасної йому епохи. Тому оцінки і цінності різних епох ніколи не можуть співпадати, більше того, навіть системи цінностей двох різних поколінь є відмінними, а іноді — протилежними. Це зумовлене загальним поступом пізнання людства, нагромадженням все нових знань, які дозволяють доповнювати або змінювати загальну картину світу і, тим самим, відбиваються на світобаченні окремої особи, а значить і на системі її цінностей. Історичні явища ніколи не повторюються, тому що навіть подібні явища відбуваються у цілком новій ситуації. Останнє дало підставу К.Марксу зробити тонке спостереження про те, що кожне явище повторюється в історії двічі: один раз як трагедія, а другий — як фарс. До цього додамо, що таке чергування трагедій і фарсів у історії є нескінченним.

Оцінка і оцінювання є у всіх науках. У соціальних і гуманітарних вони утворюють вагомий елемент пізнання, але дуже часто виступають у прихованій формі. Перший раз оцінювання виступає при виборі об'єкту і предмету дослідження (вибір теми і методології є значною мірою визначенням системи цінностей). Другий раз оцінювання наявне при виборі історичних фактів (тут має місце мимовільний поділ фактів на «значимі» і «незначимі»). Третя форма оцінювання зустрічається під час операції пояснення, коли вибір виду пояснення зумовлений ціннісними орієнтаціями суб'єкта. Четверта форма оцінювання спостерігається при наданні значення тим чи іншим фактам в процесі наративу. П'ята форма — при доборі і вживанні слів і понять до історичних фактів, які несуть негативний або позитивний сенс у емоційному забарвленні («банди повстанців» — «загони повстанців»). Шостий раз оцінювання виступає при компоновці цілісної праці (наративу), яка має на меті підкреслити або затушувати ті чи інші події або явища.

У науці розрізняють два види оцінок: утилітарні і властиві. Утилітарні оцінки ґрунтуються на порівнянні з певним взірцем («Нестор-літописець — представник високоосвічених кіл руського духовенства»). Властиві оцінки в історичному знанні виступають рідше, але вони більш глибоко приховані у описових судженнях. За властивою оцінкою стоїть погляд даного історика на історичний процес і його система цінностей.

Серед багатьох критеріїв оцінювання (ідеологічних, соціальних, політичних) в кінцевому рахунку виявляється ставлення дослідника до *прогресу*. Категорія прогресу зводиться до визначення «добра» і «зла» в історичному розвитку. Останні категорії не мають однозначного визначення, вони, як зазначалось, є наслідком панівних у кожному епоху систем цінностей. І все ж більше теоретиків сходяться на тому, що категорію прогресу можна звести до Людини і визначити як зміну обставин, які сприяють досягненню все більшої свободи Людини (соціальної, політичної, духовної). Щоправда виникають труднощі при інтерпретації категорії свободи стосовно кожної конкретної людини. Тому з'явилися погляди, що історик повинен відмовитись від оцінювання. Але це є ілюзія, якщо взяти до уваги усе зазначене вище. Крім того, оцінювання взагалі властиве самій природі людської діяльності. Можна лише намагатись визначити — які форми оцінювання відповідають критеріям науковості, а які заперечують її.

Під час добору теми і методології немає небезпеки для науки, оскільки будь-яка сторона об'єкту або система поглядів на світ (методологія) не містить в собі небезпеки повного відходу від об'єктивності. Натомість вимагає заперечення оцінювання при доборі історичних фактів і наступних пізнавальних операціях (реконструкції, поясненні, наративу). На цих етапах слід елімінувати зі словника історика публіцистичні і багатозначні вирази (напр. «злочинні дії», «бандитські акції», «антинародна діяльність» і т.д. і т.п.). Треба пам'ятати, що слово повинно функціонувати в науці як інформаційний знак про дійсність, а не про емоції дослідника.

Ще один аспект історичної аксіології — оцінювання самих наукових знань. Давніше помічена суперечність у оцінці наукових знань: їх цінність визначається не завжди на момент отримання. Як закономірність виступає явище постійного запізнення оцінки значимості здобутих наукових знань (прикладів більш ніж достатньо). При цьому одержані знання не одразу знаходять розуміння і застосування у практиці. Але це не визначає цінності здобутих знань.

Тому визначено певні критерії цінності наукових знань. Найголовніший з них — вирішення або окреслення вирішення конкретних наукових проблем. При цьому від'ємний результат потрібно вважати науково цінним, оскільки він доводить безперспективність даного розв'язання проблеми (напр. доведення, що сармати або гуни не були слов'янами). Усе це свідчить, що визначення цінності наукових знань належить до виключних

прерогатив самої науки, а не до суспільних чинників (оцінки науки і громадськості, як показує досвід, дуже часто розходяться, що зумовлене інерцією панування у соціумі політичних, ідеологічних стереотипів, психологічних упереджень, різних систем цінностей і т.п.). Не випадково один з відомих політиків ХХ ст. підкреслював, що «правда не повинна залежати від того, кому повинна служити».

VIII. ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ І СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРІЇ

... Люди в цілому перерахують ніби наївно свою сучасність, не віддаючи належного її глибинному змісту; вони повинні спочатку певним чином поглянути на неї збоку, тобто сучасність повинна перетворитись у минуле, щоб ми могли спиратись на неї у своєму судженні про майбутнє...

З. Фрейд

Історична свідомість суспільства. Між питаннями «що таке історія?» і «навіщо потрібна історія?» існує тісний зв'язок. Відповідь на перше прямо залежить від того як буде вирішене друге. А друге питання звернене до особливостей функціонування історичних знань у суспільстві, в його культурі. Не важко помітити, що соціальна дійсність дає масу прикладів апеляції до минулого. Історичне знання використовується людьми для різноманітних історичних цілей. Ще Олександр Македонський, готуючи свій персидський похід, посилався на необхідність помститись за зневагу персами Ксеркса грецьких святинь за два століття до свого часу. Останні епохи демонструють факти значимості історичного знання ще виразніше. Посилання на історію стали аргументом всіх політичних партій і рухів ХХ ст. Запровадження обов'язкового вивчення історії у середній школі і вищих навчальних закладах абсолютної більшості країн світу свідчить про зацікавленість як держав, так і народів у своєму минулому. У конкретних обставинах ХХ ст. історія неодноразово ставала площиною справжньої «війни за минуле», в якій етнос, група, партія устами своїх провідників

обґрунтовували «історичні права» на землі, незалежність, владу і т.д. Немає потреби говорити про те, що історія і історичні знання за таких обставин ставали і продовжують надалі залишатись звичайною зброєю (інструментом) для досягнення конкретних політичних, ідеологічних або інших цілей і, водночас, безперечного спотворення історичної реальності відповідно до своїх цілей.

Особливий інтерес до минулого викликали переломні періоди (революції, війни, зміни, перебудови). Категорія «історичний інтерес» дає ключ до розуміння важливих особливостей суспільного історичного пізнання. Поняття «інтерес» розкривається через сфери людської діяльності, які задовільняють матеріальні і духовні потреби людини. Дослідження показали, що історичний інтерес є змінною в часі категорією, яка у різні часи наповнювалась відмінним змістом (подвиги героїв, наука політиків, ідея досягнення Царства Божого і т.д.). Поступово у суспільстві утвердився погляд на світ, який постійно змінюється і в якому кожна наступна стадія нерозривно пов'язана з попередньою і без розуміння якої не можливо осягнути сучасність. Історичний інтерес органічно увійшов у світоглядну систему суспільства, набув статусу принципу, установки, яка спрямовує пізнання. Ще від античності він увійшов у систему європейської культури і від того часу не згасав, а тільки наповнювався новим змістом.

Історичний інтерес стимулював історичне пізнання. Саме поняття історичного пізнання склалось досить пізно, йому передувало поняття *історичної свідомості*, яка відображала стан історичних знань соціуму. Особливою формою свідомості суспільства вона стала тоді, коли історія перетворилась у професійну діяльність («висьовий час» VIII-VI ст. до н.е.). З того часу історична свідомість поступово поширювала сферу своїх впливів, що відобразилось у складанні історичного методу пізнання. Останній був поширений на усі форми суспільної свідомості (політику, ідеологію, право, мораль, мистецтво), а також природу, людину, суспільство. Між представниками сучасних методологічних шкіл є значні розбіжності у підходах до історичної свідомості, проте більшість дослідників погоджується з тим, що вона є узагальненим уявленням про людину і суспільство у їх загальній еволюції і на конкретних історичних етапах.

Здавна відомо, що кожна соціальна і етнічна спільність має особливі історичні уявлення. Вони включають в себе знання (або фальсифікати) про власне походження, найголовніші події, діячів, і є неодмінними духовними цінностями такої спільності. Але історична свідомість є науковою категорією, тому вона розглядає

насамперед співвідношення наукових і ненаукових (об'єктивних і суб'єктивних) уявлень про минуле у конкретному соціумі. Структура історичної свідомості є складною. Розрізняють *буденну* і *наукову* свідомість. Між ними існують різноманітні форми історичної свідомості соціальних спільностей.

У суспільній історичній свідомості міститься значний обсяг ненаукових знань, пов'язаних з традиціями, звичаями, переказами і пересудами. Їх вплив на свідомість визначається рівнем розвитку суспільства — його системою освіти, науки, родинного виховання тощо. Деякі ненаукові знання бувають дуже тривалими і впливовими, особливо якщо вони підсилюються політичними або ідеологічними чинниками. Тоді це призводить до виникнення і зміцнення у соціальній свідомості тривких історичних стереотипів або міфологізованих образів, які складно і повільно зникають. Такі образи є результатом індивідуалізованого або групового досвіду певних соціальних спільнот, який передається всім членам даної спільноти.

Виділяють три рівні історичної свідомості, що відповідають формуванню образу минулого: 1) позаосвітній (побутовий), пов'язаний з індивідуальним досвідом і соціальним оточенням кожної особи; 2) освітній, зумовлений складанням певної системи поглядів на минуле, яке відбувається у навчальному закладі; 3) науковий, що ґрунтується на теоретичному осмисленні історичного процесу. На кожному рівні історична свідомість базується на визначеному колі історичних знань. Чим вищим є рівень історичної свідомості, тим більше в ній наукових знань, що включені у наукову картину світу.

Проте, наявність різних підходів до історії як об'єкту пізнання, тривалість багатьох стереотипів і ненаукових знань створюють умови для існування у суспільстві різних форм історичної свідомості. Крім того, історична свідомість спирається на ті чи інші ціннісні установки, які не завжди збігаються з науковою цінністю історичних знань (див. розд. VII). Історія містить у собі факти і приклади будь-яких соціальних проявів, в тому числі і антигуманних. Такі історичні знання не так рідко використовуються політикою або ідеологією для обґрунтування претензій на владу або володіння абсолютною істиною. Досвід показує, що політизована або ідеологізована історична свідомість завжди є спотворенням минулого на догоду тим чи іншим соціальним спільнотам і має минулий характер.

Загалом історична свідомість є особливою формою суспільної свідомості. Вона знаходиться на одній вісі з політичними, правовими,

ідеологічними, моральними та іншими формами свідомості суспільства, але не співпадає, а перехрещується з ними. Доцільно розглянути її співвідношення хоча б з деякими.

Історія і політика. Взаємозв'язок політики і історії зауважували здавна. Від античності їх навіть ототожнювали. У XIX ст. англійський вчений Е.Фрімен писав, що історія є політикою минулого, а політика — історією сьогодення. І нині деякі історики намагаються обґрунтувати історію як політичну науку, надаючи їй роль практичної дисципліни для здійснення політики. Однак такі погляди зустрічають серйозні заперечення.

Зведення історії до політики призводить до політизації історії, підпорядкування наукової об'єктивності потребам тої чи іншої політичної партії. Є друга сторона цього явища: «історизація політики» — некритичне запозичення досвіду минулого і його механічне перенесення на сучасність. Обидві сторони негативно позначаються на формуванні історичної свідомості суспільства.

Ключ до вирішення проблеми співвідношення історії і політики лежить у взаєминах науки і політики. Завдання науки історії полягає в тому, щоб подавати об'єктивний образ минулого, позбавлений політичних і емоційних упереджень. Політика завжди буде спиратись на історію і використовувати її досвід для вирішення передусім політичних цілей. Для неї історія залишатиметься лише інструментом для обґрунтування політичних претензій. Таким чином, цілі політики і історії є відмінними і за своїм змістом не співпадають.

Політика прагне підпорядкувати історію і наслідком такого прагнення є небезпека виникнення *кон'юнктурної* історії, котра виконує передусім замовлення політики. Особливо великий вплив чинить політика на історичну свідомість у переломні моменти суспільного розвитку (війни, революції, реформи), коли гостро стоїть питання завоювання політичних впливів. Такі періоди небезпечні тим, що вони не просто «прочищають мозги, але і затуманюють душі».

Серед найбільш небезпечних наслідків впливу політики на історію є намагання розірвати спадкоємність у розвитку науки, спроби штучного заперечення попередніх здобутків і створення «нової науки історії». Такий розрив з минулим загрожує однобічністю, одномірністю і кон'юктурністю історичних знань. Політика пропонує і нав'язує суспільству прості, однозначні рішення і оцінки, які не відбивають складності і багатоманітності реального життя. Сучасний японський політолог Т.Іто влучно зауважив, що для багатьох політичних еліт властиве переконання

в тому, що той, хто контролює минуле, володіє сьогоденням, і той, хто має владу над часом, зберігає владу над людьми.

Історик повинен чітко усвідомлювати соціальну відповідальність своєї науки, її незалежність від політики. Можна погодитись з сучасним французьким істориком Ф.Х.Кокеном у тому, що професійна історія повинна стати «вільною професією» у прямому розумінні цього слова; тільки недогматична історія, далека від обляпування брудом і перехвалювання, може формувати мислячих, а не люмпенізованих громадян.

Історія і ідеологія. Співвідношення історії та ідеології у більш широкому розумінні є взаєминами науки і ідеології. Наука безперечно пов'язана з ідеологією, як системою поглядів на оточуючий світ і шляхи його розвитку. Вона створює підстави для ідеології у формі тих чи інших концепцій або теорій. Проте ідеологія, як система поглядів, ґрунтується на одній провідній ідеї, не відображає усієї багатоманітності реальності, прагне до есхатологічного і фіналістського бачення історії, є менш рухливою і чуливою до змін, пов'язаних з нагромадженням нових наукових знань. Для ідеології як форми суспільної свідомості властива догматизація і харизматизація вихідних ідейних положень, некритичність і апологетика загальної побудови, котрі вимагають апріорного сприйняття провідної ідеї.

Наука, як зазначалось вище (див. розд. I і IV), має завдання безперервного критичного осмислення здобутих знань, які постійно доповнюють і змінюють загальну картину світу. Вона є ворожою усякій догматизації і застигlosti у сприйнятті оточуючої реальності і тому повинна зберігати автономію від ідеології, яку б форму вона не набувала — соціальну, етнічну, релігійну чи іншу. Зрозуміло, що історик, як і кожна людина, має певні погляди на оточуючий світ, дотримується обраної ідеології. Проблема полягає в тому, наскільки ідейні погляди дослідника впливають на наукове пізнання. Розуміння цього впливу є вже першим кроком до його елімінації. Решта позанаукових впливів задовільно усуваються з допомогою логіко-змістовних методів, про які йшлося в розділах IV, V, VII.

Історія і мистецтво. Близькість історії до мистецтва давала підстави для підходів, котрі відмовляли першій у статусі науки. Однак для таких узагальнень немає достатніх аргументів. Історія і мистецтво спрямовані на один об'єкт пізнання, яким є Людина. Але вони значно відрізняються у предметі, меті і способах її вивчення. Історія досліджує соціальну людину у всіх її взаємозв'язках у часі і просторі; мистецтво зосереджується на пізнанні

духовного змісту соціального буття людини. Серед об'єктів пізнання історії теж знаходиться минуле духовне життя особистості у зв'язках з іншими формами її буття. Мистецтво має іншу мету: відображення минулої реальності у духовному житті людей. Мистецьке (художньо-образне) пізнання значно відрізняється від наукового (раціонального) логікою: історик повинен триматися конкретного образу минулої дійсності, відмовляючись від домислювання, у той час як митець тільки відштовхується від цього образу, використовуючи його для осмислення чуттєвого світу людини.

Проблема ролі *художнього образу* у історії і мистецтві тривалий час бентежить теоретиків. Не викликає сумніву, що образне мислення властиве як мистецтву, так й історичному пізнанню. Художній образ не є результатом узагальнення чуттєвого пізнання; він є образним мисленням, а не образним баченням. Він ґрунтується на чуттєвому образі, але пропущеному через мислення. Шлях мистецького пізнання: від чуттєвого до художнього (художньо-естетичного) образу.

У історичній науці теж зустрічається образне мислення, адже реконструйований образ минулого є чуттєво-наочним відновленням у свідомості історика конкретної минулої дійсності. Образне мислення необхідне в історії з точки зору інтересу до «людських взаємин» в минулому. Іноді образне порівняння вносить в суть питання і в досліджуване явище більше, ніж маса фактів. Історичний образ, який виникає у дослідника у результаті ознайомлення з джерелами, завжди буде суб'єктивним і залежатиме від його досвіду, освіченості і рис характеру. Тобто історичний образ теж є злиттям чуттєвого і раціонального. Але він є лише формою, котра провадить до вивчення і розуміння зв'язків даного явища, у той час як художній образ має інші функції — задовільняти визначені духовні потреби особи. Історичний образ заземлений на реальність, а художній — може цими реаліями знехтувати задля узагальнення духовних рис людини, суспільства, епохи. Історик теж може піти шляхом створення художнього образу — узагальненої картини духовного життя. Але тоді його праця втратить риси наукової роботи і перетвориться в історичне есе (як правило є популярними у широкій публіки, але неодмінно спрощують об'єктивний образ минулого).

Історичний образ має безперечне естетичне значення, оскільки в його основі лежить людська діяльність, яка завжди містить аксіологічні моменти — уроки і мораль для прийдешніх поколінь. Людина пізнає світ як наслідок діяльності інших людей і своєї

власної. Проте історичний образ є лише однією з форм мислення на шляху людського пізнання, формою необхідною, але недостатньою, оскільки вона спрощує минулу дійсність, зводячи до конкретики. Тому й наукові праці історика сприймаються значно трудніше, ніж художні твори митця.

Разом з тим, між історичним дослідженням і художньо-літературною творчістю є чимало спільного. Передусім намагання з допомогою мови (малюнку, скульптури, звуків) створити більш повний «людський» образ минулого, в якому були б відображені як об'єктивні, так і суб'єктивні (духовно-психологічні) обставини. Такий історичний образ під силу лише історикам, котрі володіють талантом історичної наративної літератури, тобто літературно-словесного викладу історичного матеріалу. Якщо історикові вдається змалювати правдивий і всебічний образ минулого, то така праця здобуває значну популярність не тільки серед фахівців.

Соціальні функції історії. Коли йдеться про суспільне значення знань про минуле, то мають на увазі передусім історичну науку і її здобутки. Як зазначалося вище, вплив історичного досвіду на суспільне життя є значним і це надає йому соціальну значимість. Соціальний статус і престиж історичної науки залежить від корисності тих знань, які вона дає суспільству.

Ще в античні часи сформувався прагматичне трактування історіографії («історія — вчителька життя»). У наступні віки прагматичне ставлення до історії відновлювалось у різноманітних формах. Вольтер писав, що нагадування про минулі злочини і нещастя запобігає їх повторенню. Проте, існує і протилежна думка, висловлена Г.Гегелем, про те, що люди ніколи і нічого не вчилися в історії. Її в новий час розвивали представники різних методологічних напрямків — від позитивістів до екзистенціалістів.

Обидві точки зору відбивають крайні позиції. Історія не може дати готових відповідей, тому що історичні явища ніколи не повторюються. Але історичні ситуації повторюються і досить часто. Досвід аналізу ситуацій минулого є корисним, тому що дозволяє зрозуміти механізм соціальних стосунків, а також обрати аксіологічні орієнтири.

Однак корисність історичної науки у суспільстві не обмежується лише одним досвідом (він є здобутком політиків, керівників, вчених). Історичне пізнання і прагнення одержати знання про минуле є проявом інтересу до пізнання оточуючого світу в цілому. Історичний інтерес, як зазначалося вище, є категорією змінною. Так само зазнавали і зазнають змін і соціальні функції історії. Такі зміни відбуватимуться також в майбутньому. Сучасний підхід до

історії виник у ХІХ ст., коли вона перетворилась у науку. Виділяють кілька соціальних функцій історичної науки.

Науково-пізнавальну функцію історії пов'язують з прямим пізнавальним завданням історичної науки — давати все більш повну і об'єктивну картину розвитку соціальної Людини в часі і просторі. Ця картина потрібна для того, щоб краще орієнтуватись у сучасності і вміти прогнозувати майбутнє (хоча й недалеко). Іноді додають, що без історичного досвіду неможливе «наукове управління суспільством». Однак це не має нічого спільного із спробами есхатологічного підходу до минулого і намаганнями знайти «об'єктивні закони історії». Історична практика (у всякому разі її нинішня стадія) не дає достатніх підстав для виділення однієї і всезагальної «ідеї історії» (див. розд. ІІІ).

Науково-пізнавальна функція ще раз нагадує про важливість автономії історії від політики та ідеології з тим, щоб створювати об'єктивний образ минулого, не затьмарений політико-ідейними нашаруваннями біжучих подій. Те ж саме слід підкреслити стосовно аксіологічних аспектів здобутого історичного знання. Наукова оцінка минулого не може виходити з критеріїв біжучої політики чи ідеології (вчора — з позицій «марксистсько-ленінського вчення», сьогодні — «національних інтересів», завтра — «європейської спільноти» і т.д.) Біжучі критерії завжди обмежують свободу пізнавальної діяльності і ставлять дослідника в залежність від політики та ідеології. Тому вже зазначалось, що історія повинна давати такі знання, котрі б допомагали людині адекватно уявляти своє місце і роль у сучасному змінному світі і обирати той напрям соціальної діяльності, який сприяє досягненню все більшої свободи для себе та інших. Будь який інший підхід до науково-пізнавальної функції історії зводить її до рівня служниці кожен раз нового «політичного господаря».

Як показує досвід, вплив політичних та ідеологічних чинників на минуле настільки сильний, що навіть віддалені у часі події продовжують залишатись під їх контролем, перешкоджають відновленню правди. Труднощі усунення «білих і чорних плям» з історії продемонстрував відомий французький історик Р.Амбелен, який написав декілька спеціальних праць з історії християнства, Франції та інших країн, в яких переконливо показав як в усі часи, в тому числі і нині, правлячі кола та ідеологічні інститути, не перебираючи у засобах, намагались утвердити у історичній свідомості вигідні їм міфи і легенди, які самим негідним чином фальсифікують минуле (книги Р.Амбелена «Драми і таємниці історії: 1306-1643», 1981, «Злочини і таємниці держави: 1785-1830»,

1979, «Тяжкі таємниці Голгофи», 1976 та ін.). Величезну кількість фальсифікованих сторінок минулого містять сучасні історії багатьох країн і народів.

Велика, гуманістична місія науковців полягає в тому, щоб в міру можливості очищати минуле від спотворень і фальсифікацій, оминаючи небезпеку створення на місці старих більш «сучасних» міфів і фальсифікатів, (остання ситуація дуже характерна для найновішої української історіографії, чимало представників якої під виглядом усунення з минулого «білих плям» вдаються до ще більшого спотворення історичної правди в угоду новим «політичним реаліям»). Історик-дослідник зобов'язаний завжди мати на увазі свою відповідальність за правдивий образ минулого не стільки навіть перед сучасниками, скільки перед прийдешніми поколіннями. Не можна миритися з тим, щоб надалі справджувався афоризм французького письменника і мислителя О.де Бальзака: «Існує дві історії — історія офіційна, яку викладають в школі, і історія таємна, в якій приховані справжні причини подій». Щоб історія могла бути пізнавальною і потрібною — вона повинна бути правдивою.

Іноді в літературі окремо виділяють *виховну функцію історії*. На наш погляд, цього робити в жодному випадку не можна. Виховне значення історичних знань полягає передусім в тому, що вони повинні давати правдивий, не обмежений якимсь заздалегідь встановленим «виховним» завданням образ минулого. Цей аспект в українській історіографії був добре розроблений М.С.Грушевським, який в багатьох працях наголошував на створенні насамперед об'єктивного, не затьмареного жодним спотворенням або прикрашенням образу минулого.

Зведення історичної науки та історичних знань до виховних функцій є прямим шляхом до спотворення і фальсифікації минулого. Це не означає, що науковий образ історії не містить в собі виховних моментів. Виховне значення історії полягає саме у створенні правдивої, об'єктивної картини минулого, якою би позитивною чи негативною вона не була. Дуже влучно говорив М.С.Грушевський у своїй вступній лекції у Львівському університеті 1894 р. про те, що завдання історії полягає в тому, щоб дбати передусім про об'єктивну історичну правду, хоч би вона була комусь немила.

Прогностична функція історії або роль історії у створенні підстав для прогнозування соціального розвитку знаходилась в епіцентрі дискусій істориків, філософів, соціологів. Видатний логік К.Поппер написав спеціальну працю («Злиденність історизму»), щоб

довести неможливість будь-якого соціального прогнозування на підставі історичного матеріалу. Однак разом з іншим відомим логіком К.Гемпелем він переконливо обґрунтував випадково-ймовірнісний характер історичної закономірності і, тим самим, перекреслив свою вихідну тезу про неможливість прогнозування соціальної дійсності. Адже випадково-ймовірнісний зв'язок і є власне закономірним (кореляційним) зв'язком між соціальними явищами, який зрештою властивий не тільки соціальним, але й усім природним явищам.

Вульгарний матеріалізм у свій час абсолютизував дію «історичних законів», які мало не автоматично пробивають шлях соціальній необхідності у лісі людських взаємин. За таких обставин прогнозування соціальних процесів не складало б жодних проблем. Дійсність засвідчила утопічність такого погляду.

Не так давно склалась окрема наука — футурологія. Вона довела можливість і успішність прогнозування соціальних процесів, але тільки при певних умовах. По-перше, більш точно прогнозування можливе при аналізі однорідних явищ і нескладних систем. По-друге, точність прогнозування суспільного розвитку знаходиться у зворотньо-пропорційній залежності від часу — чим далі від сучасності, тим різкіше знижується точність прогнозу (експонентна залежність).

Відомі численні приклади вдалого прогнозування соціальних процесів як в минулому, так і в сучасності. Так, А.Токвіль, Я.Буркхардт змогли передбачити розвиток демократичних інститутів у західних країнах; першу і другу світові війни прогнозували сотні європейських вчених за декілька років (навіть десятків) до їх початку і т.д.

Прогнозування нині здійснюється практично на кожному кроці і майже у всіх галузях соціального життя. Для наукового прогнозування необхідна суттєва передумова — наявність об'єктивної інформації про явище. На жаль, з цього погляду більшість істориків позбавлені інформації — державні архівосховища в кращому випадку витримують строк таємності найважливіших документів (від 25 до 50 років). А сучасні прогнози офіційних чинників ґрунтуються переважно на аналізі біжучої інформації, не враховуючи певної історичної ретроспективи. До того ж вони є переважно недоступні для науковців, оскільки складають державну таємницю. Усе це ставить серйозні перешкоди в справі наукового прогнозування різних сторін соціальної дійсності.

Іноді доводиться зустрічатись з т.зв. «інтуїтивним» прогнозуванням, яке здійснюється на підставі частини інформації.

Вважається, що інтуїція рідко обманює добре поінформованих людей, залишаючи на манівцях малодосвідчених і необізнаних.

У окремі історичні періоди (як правило переломні) активізується містичне прогнозування суспільного розвитку (прогнози астрологів, алхіміків, «ясновидців» тощо). Зрозуміло, вони не мають нічого спільного з наукою і не вимагають жодних розумових зусиль від читача таких творів. Такі «передбачення» і «прогнози» склалися або складаються в такій розпливчастій і завуальованій формі і такою багатозначною мовою, під які можна підвести будь-які події і розв'язки (Біблія, пророцтва Нострадамуса, Парацельса та ін.).

Подібний характер мають т.зв. історичні передбачення, які оснований на спробах виокремити «ідею історії». Вони є різновидом містичного прогнозування. Прикладом такого прогнозу є ідея комуністичного суспільства, котра постулює есхатологічну мету створення ідеального суспільства — абстрактного «ідеального типу», що є результатом розумової конструкції багатьох мислителів минулого і складовою частиною більшості минулих і сучасних релігійних вчень.

Ще однією важливою соціальною функцією історії є *функція соціальної пам'яті*. Історія покликана не тільки вивчати, але й зберігати усі найважливіші пам'ятки, які характеризують розвиток матеріальної і духовної культури людства. Історична наука виступає посередником між минулим і сучасним. Знайдені і збережені пам'ятки — археологічні предмети, матеріальні вироби і твори мистецтва, рукописи і книги різних епох тощо — проливають світло на життя людей у минулому. Усі вони є наочними джерелами пізнання минулого життя і необхідним елементом сучасної культури. Без поваги до власної історії та її пам'яток неможливо взагалі виховати людину, котра б була здатна цінувати себе і навколишній світ, тобто духовно повноцінну людину.

Соціальна пам'ять — це турбота про збереження пам'яток історії і культури. Ставлення до власного минулого є одним з критеріїв культурного розвитку суспільства. Чим більш високого рівня досягає суспільство у своєму розвитку, тим більш серйозно ставиться до власної історії.

Не завжди зауважується дослідниками *гедоністична функція історії*. Історія і спілкування з нею приносить крім пізнавальних здобутків також певне естетичне задоволення. Як і твори мистецтва та літератури історія дозволяє переноситись у інші епохи і країни, розширювати кругозір і світобачення, «проживати» не одне, а багато життів разом з дійовими особами історичних подій. Видатний вчений і науковознавець Б.Рассел підкреслював, що історія

дозволяє «в думках і почуттях стати мешканцем великого світу». А французський історик М.Блок зазначав, що навіть якщо вважати, що історія ні до чого не годиться, то все ж на її захист треба було б сказати, що вона захоплююча.

* * *

Короткий огляд теоретичних проблем історії не міг охопити усіх найголовніших питань. Ще гірше, що брак місця не дозволив наповнити викладені міркування конкретними прикладами з історичної науки. Залишається сподіватись, що читач отримав загальне уявлення про методологію історії і тепер зможе поповнити свої знання, приступивши до ознайомлення з методологічною літературою, частина якої подана нижче. Автор вважав би свою місію виконаною до кінця, якби йому вдалось переконати читача у тому, що будь-які наукові знання, в тому числі історичні, не є застиглою догмою або істиною в останній інстанції, а лише підставою для дальшого пошуку істини. Кажучи словами талановитого російського історика В.О.Ключевського, переконаність є швидше інерцією мислення, ніж його достоїнством.

Список основної рекомендованої літератури

- Антипин Г.А. Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987.
Барг М.А. Категории и методы исторической науки. М., 1984.
Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987.
Бернгейм. Введение в историческую науку. [М., 1908].
Блок М. Апология истории или Ремесло историка. М., 1973.
Боллинброк. Письма об изучении и пользе истории. М., 1978.
В поисках нового мировидения: И.Пригожин, Е. и Н. Рерихи. М., 1991.
Вайнштейн О.Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX-XX вв. Ленинград, 1979.
Вебер М. Работы по социологии, религии и культуре. М., 1991.
Виндельбанд В. История философии в её связи с общей культурой и отдельными науками. СПб, 1913.
Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. М., 1988.
Грушевский М. Вступный доклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Львів, 1894.
Грушевський М. Історія та її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України. Гадки і візії. К., 1918.

- Гайденко П.П., Давидов Ю.Н. История и рациональность. Социология М.Вебера и веберовский ренессанс. М., 1991.
Грушин Б.А. Очерки логики исторического исследования. М., 1961.
Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. М., 1991.
Гулыга А.В. Искусство истории. М., 1980.
Дорошенко Н.М. Методология истории как система. Калинин, 1985.
Дорошенко Н.М. Становление и развитие методологии истории. Учебное пособие. Калинин, 1987.
Дюркгейм Э. Метод социологии. К.-Харьков. [1899].
Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. М., 1974.
Ельчанинов В.А. Методологические проблемы исторической науки. Учебное пособие. Барнаул, 1990.
Ерофеев Н.А. Что такое история. М., 1976.
Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. 1994. №1.
Зиммель Г. Проблемы философии истории (эпюд по истории познания). М., 1898.
Иванов В.В. Методология исторической науки. М., 1985.
Канигин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. К., 1992.
Каныгин Ю. Когнитивный поворот // Філософська і соціологічна думка. 1993. №11-12.
Кантор К.М. История против прогресса: опыт культурно-исторической генетики. М., 1992.
Кареев Н. Историка (Теория исторического знания). СПб, 1916.
Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987.
Коллингвуд Р.Д. Идея истории. Автобиография. М., 1980.
Ланглюа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. СПб., 1899.
Лооне Э. Современная философия истории. М., 1977.
Лосев Л.Ф. Античная философия истории. М., 1977.
Маркс К., Энгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. К., 1958. Т.2.
Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Л.Фейербаха, Б.Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. К., 1959. Т.3.
Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки. К., 1977.
Мельник Л.Г. Розвиток наукового пізнання історії. К., 1983.
Могильницкий Б.А. и др. Американская буржуазная «психоистория». Критический очерк. Томск, 1985.
Могильницкий В.Г. Введение в методологию истории. М., 1989.
Мучник В.М. В поисках утраченного смысла истории (Генезис и эволюция исторических взглядов А.Д.Тойнби). Томск, 1986.
Николис Г., Пригожин И. Познание сложного: введение. М., 1990.
Ортега-и-Гасет Х. Выбранные творения. К., 1994.
Поппер К. Логика и рост научного знания. М., 1993.

- Поппер К. Злиденність історизму. К., 1994.
- Порк А.А. Историческое объяснение. Критический анализ немарксистских теорий. Таллин, 1981.
- Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М., 1986.
- Пріцак О. Історіографія і історіософія М. Грушевського. К.-Кембрідж, 1991.
- Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982.
- Ракитов А.И. Новый подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России // Вопросы философии. 1994. №4.
- Риккерт Г. Философия истории. СПб., 1908.
- Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. СПб., 1911.
- Санцевич А.В. Методика исторического исследования. К., 1990.
- Современная зарубежная немарксистская историография. Критический анализ. М., 1989.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
- Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1987.
- Тойнбі А.Д. Дослідження історії. К., 1995. част.1-2.
- Уйбо Т. Теория и историческое познание. Таллин, 1991.
- Фромм Э. Душа человека. М., 1992.
- Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. М., 1977.
- Шерлок Л., де Соссюр Р. Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда. М., 1991.
- Шмаков В.С. Структура исторического знания и картина мира. Новосибирск, 1990.
- Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность. М., 1992.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.
- Ankersmit F.R. Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language. Hague-Boston-London, 1983.
- Barracough G. Main Trends in History. London, 1978.
- Burke P. etc. New Perspectives of Historical Writing. Cambridge, 1991
- Carr E. What is History. London, 1961.
- Danto A.C. Analytical Philosophy of History. London, 1965.
- Dray W.H. Philosophy of History. New Gersy, 1964.
- Elton G.R. The Practice of History. London, 1967.
- Gallie W.B. Philosophy and the Historical Understanding. London, 1964.
- Mendelbaum M. The Problem of Historical Knowledge. New York, 1968.
- Merwick A. The Nature of History. London, 1971.
- A New Philosophy of History / Ed. by F.Ankersmit and H.Kellner. London, 1995.
- Pomorski J. Historia i metodologia. Lublin, 1991.
- Topolski J. Metodologia historii. Warszawa, 1968.
- Topolski J. Teoria wiedzy historycznej. Poznan, 1984.
- Understanding Behavioral Science. Research methods for research consumers. New York etc, 1984.

ЗМІСТ

Впровадження	3
I. Предмет методології історії	8
Загальні принципи наукового пізнання, теоретичні аспекти пізнання в історії	
II. Формування теоретичної історії	15
Прагматична історія, критична історія, інтелектуально-генетична історія, соціологічна історія, методологія історії у XX ст.	
III. Об'єкт і предмет пізнання історії	35
Поняття об'єкту і предмету пізнання в історії, закон і закономірність, роль особи в історії, особливості історії як об'єкту пізнання	
IV. Суб'єкт пізнання минулого	47
Історик як суб'єкт пізнання, структура світогляду історика, творча активність суб'єкта	
V. Рівні і етапи пізнавальної діяльності історика	52
Теоретичний і емпіричний рівні наукового пізнання в історії, особливості теоретичного знання, проблема об'єктивності теорії, етапи пізнавальної діяльності історика, підготовчий етап, інформаційний етап, етап реконструкції, пояснювальний етап, нарративний етап	
VI. Методи історичного дослідження	68
Класифікація наукових методів, загальнонаукові методи в історії, спеціально-наукові методи в історичній науці, конкретно-наукові методи	
VII. Характеристика історичних знань	73
Класифікація історичних знань, проблема істинності, аксіологічні аспекти історичних знань	
VIII. Історична свідомість	81
Історична свідомість суспільства, історія і політика, історія і ідеологія, історія і мистецтво, соціальні функції історії	
<i>Список основної рекомендованої літератури</i>	<i>93</i>